

Vladimir Ćorović

Političke prilike u Bosni i Hercegovini

1939

Internet izdanje	Štampano izdanje
Izvršni producent i pokrovitelj: Tehnologije, izdavaštvo i agencija Janus Beograd, januar 2002 Producent i odgovorni urednik: Zoran Stefanović Likovno oblikovanje: Marinko Lugonja Digitalizacija tekstualnog i likovnog materijala: Nenad Petrović Korektura: Zoran Stefanović	Original objavljen u Beogradu 1939, Biblioteka "Politika" Vladimir Ćorović: Bosna i Hercegovina, 2. tom sabranih djela Beograd - Banja Luka 1999. Izdavači: "Ars Libris" iz Beograda i "Glas srpski" iz Banja Luke Priredili: dr Nenad Ljubinković i mr Irena Arsić Likovna oprema: Saša Vasić Računarski slog i prelom: Milan Todorović

- I Stara bosanska država
- II Tursko doba
- III Pitanje autonomije Bosne i Hercegovine
- IV Srbi i Hrvati prema bosansko-hercegovačkom pitanju
- V Odnosi pod austro-ugarskom vlašću
- VI Doba bosanskog sabora
- VII Za vreme rata
- VIII Posle rata
- IX Današnje stanje

I
Stara bosanska država

Posebna bosanska država javila se u istoriji u XII veku posle raspada Bodinove kraljevine. Dotle, Bosna je povremeno pripadala, u celini ili u pojedinim delovima, srpskoj ili hrvatskoj državnoj zajednici. Njena matica bila je aktivna župa Vrhbosna, koja je obuhvatala današnje Sarajevsko Polje sa njegovim prirodnim produženjem sve do Visokog, plodna planinska ravnica, natopljena rekama i potocima, sa bogatim šumama, puna svežine i sočnosti, kultivisana od prastarih preistoriskih vremena. Kada se izdvojila kao posebna

država, Bosna je već bila izašla iz tog uskog okvira i imala je prilično prostrane granice.

Na severu bosanska država nije nikad, ni u svom najvećem naponu, imala reku Savu kao svoju granicu na celoj njenoj liniji od niže Siska do Rače. Otvorena Posavina bila je i suviše izložena tuđinskim provalama, od X veka naročito mađarskim; i stoga su Bosanci voleli da svoje prave državne međe postavljaju u klancima Vranduka i Doboja, koje je bilo lakše braniti. Oblast Soli i Usore, današnje tuzlansko područje, dugo je prelazila iz ruke u ruku. U njoj su se kroz ceo Srednji Vek smenjivali kao gospodari Srbijanci, Mađari i Bosanci; još ni u XV veku ona nije bila nepreporan bosanski posed.

Još pre dolaska na vlast Stevana Nemanja, stari vizantiski pisci su znali i beležili da Drina deli Bosnu od Srbije. Ali se posle i ta granica pomerila. Bosanci su u poslednjoj četvrti XIV veka proširili svoje područje. Sve do Lima i Mileševo, s grobom Sv. Save, ušlo je u sastav njihove države. Ali je zato despot Stevan Lazarević na početku XV veka poseo važnu Srebrenicu i držao njene bogate rudnike i otvorio tu čak i svoju kovnicu.

Do tridesetih godina XIV stoleća Hum je, s celom oblašću Neretve, pripadao državi Nemanjića. U njemu su vladali potomci Nemanjina brata Miroslava, a kasnije drugi članovi dinastije. Za vreme građanskog rata u Srbiji, iza smrti kralja Milutina, bosanski ban Stevan II Kotromanić proširio je svoje granice i na istoku i na jugu. Na jugu je čak uspeo da, prvi put u istoriji, otvori Bosni izlazak na more. Posle je njegov naslednik, kralj Tvrtko, dopunio njegova osvajanja sve do Boke Kotorske, u kojoj je dao podići svoj prvi primorski grad, tvrdi Novi, odnosno današnji Herceg Novi. Međutim, Hum nije ostao dugo u sastavu bosanske države. Kad je 1448. godine Stepan Vukčić Kosača uzeo naziv hercega i stvorio novo geografsko ime Hercegovine on je imao jasne namere da se odvoji od zajednice s Bosnom i stvori državu koja će slušati njegovu reč.

Na zapadu je granica bila još nestalnija. Vrlo rano, još u X veku, dopirale su međe tada zajedničke bosanske i srpske države do Livna i Plive, pa su se dugo vremena tu i održavale, ali u stalnim sukobima sa susednim hrvatskim gospodarima. Moćni bribirski knezovi Šubići uspeli su, na samom početku XIV veka, da za jedno dvadesetak godina potčine Bosnu svojoj vrhovnoj vlasti, ali je nisu mogli održati. Šta više, od sloma bana Mladena II Šubića zapadni bosanski velikaši sve jače i sve češće utiču na ljude i događaje u Hrvatskoj i Dalmaciji, dok jednog dana nije vojvoda Donjih Krajeva, Hrvoje Vukčić Hrvatinić, postao herceg Splita i moćan dinasta, koji je pod svojom vlašću ujedinio dobar deo severozapadne Bosne i susedne Hrvatske i Dalmacije. S njegovim i drugim uspesima širio se i opseg bosanske države i njena se granica postepeno pomicala prema Sani i Uni i niz Vrbas. Pliva, koja je nekad bila granična župa, postala je u XV veku skoro središnja oblast i u njoj je Hrvojev jedinstveno živopisni grad Jajce uzet za kraljevsku prestonicu.

Sve naše države nastale su najpre kao geografske zajednice. Samo dok su Srbija i Hrvatska dosta rano dobile plemenski karakter, Bosna je sve vreme, od postanka do pada, ostala država pokrajinskog obeležja. Širila se postepeno ali stalno na račun srpskog poseda na istoku i na jugu i na račun hrvatskog na zapadu. U naponu svoje snage, povoljnim sticajem prilika, ona je u jedan mah bila stavljena pred izvanredno značajnu istorisku misiju. Unuk kralja Dragutina, po očevoj majci, ban Tvrtko, krunisao se 1377. godine za kralja Bosne i Srbije polažući pravo na srpski presto, posle izumiranja dinastije Nemanjića, kao najbliži muški potomak. Malo potom on je, iza smrti mađarskog kralja Lajoša Velikog, prihvatio hrvatsku opoziciju i pomagao njene težnje protiv novih vlastodržaca u Budimu. Radeći s Hrvatima on je uspeo da proširi svoju oblast i u Hrvatskoj i u Dalmaciji i da se ponosno 1390. godine proglasi za kralja „Srba, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja”. Tvrtko je tako prvi kralj Srba i Hrvata, gospodar jedne zajednice u kojoj bi Bosna, kao središnja

oblast, obuhvatila s jedne strane Srbe, a s druge Hrvate i postala nosilac jedne nove istoriske koncepcije. Ali se ta tvorevina nije mogla održati. Završila je ni dve godine posle Tvrtkove smrti, pod pritiskom Mađara.

Još jednom, u poslednjem grču naših slobodnih država, učinjen je pokušaj jedne simpatične kombinacije. Bosanski kralj Tomaš došao je na misao da oženi svog sina Stevana ćerkom poslednjeg despota u Srbiji, Lazara Brankovića, i da tako pred opasnim nadiranjem Turaka ujedini snage Bosne i preostale Srbije. Godine 1459. došlo je do tog braka, ali onda kad je već bilo kasno. Nekoliko nedelja posle dolaska bosanskog kraljevića u Smederevo, stigla je pod despotov grad sultanova vojska da najpre svrši sa Srbijom, pa četiri godine posle toga i sa Bosnom.

Po svojoj unutrašnjoj konstrukciji Bosna je bila najsloženija država među Južnim Slovenima. U Hrvatskoj je živeo homogen katolički, a u Srbiji i Bugarskoj homogen pravoslavni elemenat. Zeta je imala i pravoslavnih i katolika. U Bosni su, međutim, kroz celu njenu prošlost postojale tri vere: ranije pravoslavna, katolička i bogumilska, a posle pravoslavna, katolička i muslimanska. I to tri vere, koje su jedna drugoj bile manje više stalni neprijatelji. Iz XV veka ima nekoliko izveštaja koji jasno kazuju da je Bosna nesposobna za neku veću akciju zbog svoje verske pocepanosti. Nikola Barbući izveštavao je iz Jajca 1459. godine, kako mu je sam bosanski kralj izjavljivao da se bez pomoći sa zapada ne sme upustiti u borbu s Turcima, jer nema poverenja u svoje podanike. Većina njih su „maniheji", t. j. bogumili i pravoslavni, i oni da više vole Turcima, nego katolicima. Ta je verska zavađenost i inače stalno paralisala snagu i polet države; zbog nje su vođeni formalni krstaški ratovi; zbog nje je svaki lični sukob lako dobijao načelan karakter. Iz stare bosanske prošlosti to je i danas jedno nasleđe, koje se najviše oseća i kojega se svet nije oslobodio pored svih težnja da se verske razlike ne pretvaraju u verske protivnosti.

Stanovništvo Bosne bilo je od VII veka u ogromnoj većini srpsko i hrvatsko sa nešto ostataka starih Romana i manje-više romaniziranih Ilira. U tri svoje povelje date Dubrovčanima ban Ninoslav je još sredinom XIII veka svoje podanike označavao kao Srbe. Ali je vremenom, s jačanjem bosanske države, počela da se razvija svest najpre, tako da rečemo, o bosanskom državljanstvu, a onda potom i o nekoj bosanskoj etničkoj pripadnosti. Već u jednoj povelji bana Stevana II, izdatoj oko 1323. godine, spominju se „dobri Bošnjani" kao banovi svedoci, a posle će se kao „pravi" i „dobri Bošnjani" označavati jasno svi ljudi iz raznih oblasti, pa i iz Huma, Usore i Rame. Tom zbijanju „pravih" Bošnjana doprineli su znatno verski progoni, koje su, u ime viših interesa katoličke crkve, a u stvari radi jačanja svog uticaja, vršili Mađari u više navrata. Kao protivnost tom od Mađara donošenom hrišćanstvu, Bosanci su uporno čuvali svoje, sektaško, bogumilsko, ili patarensko hrišćanstvo, koje su s ubeđenjem oglašavali kao „pravu apostolsku veru", kao „bosansku crkvu", i kao nešto tipično svoje. Zato što je verska borba dobila politički karakter ona je učinila, da su, s retkom upornošću, ljudi čuvali svoje lokalne crte i osobine, davali im opštiji značaj i tako pojačavali tendencije da pokrajinsko državno ime postane narodno. Zahvaljujući toj protivnosti ni bosanska državna kancelarija nije podlegla uticaju latinštine, nego je zadržala upotrebu narodnog jezika i ćirilice kao narodnog pisma.

Stanovništvo središnjih bosanskih, šumama prekrivenih i teško pristupačnih, oblasti, dugo ostavljeno samo sebi, patriarhalno, sa oskudnim i samo površinskim vezama sa istokom i zapadom, ima kao jednu od svojih najosnovnijih crta veoma jak konzervatizam. To se da još uvek utvrditi i u načinu života, i u mnogim običajima, i u materialnoj kulturi, i u jezičnom nasleđu. Poznata je, uostalom, činjenica, da su stari primorski Neretljani najupornije čuvali svoja paganska verovanja. Od svih naših plemena na jugu Bosanci su najduže, sve do propasti svoje države, istrajali u svojoj tradiciji hrišćanstva, boreći se i

protiv katoličkih i protiv pravoslavnih suzbijanja. Od svih umetničkih spomenika očuvali su ponajviše stara groblja i stećke, a od sve prave stare umetnosti postoje još samo megaliti iz Zgošće, koji pripadaju isto toj grobnoj kulturi. U čitavoj zemlji nema nijedne ni približno onakve crkvene građevine, kakvima se diče Raška ili Dalmacija Srednjega Veka. Iz književnosti, za celo vreme do kraja XV veka, nije očuvano, a verovatno nije ni napisano, nijedno bar poluoriginalno delo makar od polovnog značaja. Sve što je od stare bosanske pismenosti došlo do nas jesu manje-više dobri prepisi starijih crkvenih rukopisa. I sve do XIX veka pismenost nije ostala jaka strana bosanske kulture. Ta, kao i druge crte patriarhalnosti i konzervatizma, pratiće bosansku istoriju sve do najnovijih dana. Stoga i pokreti protiv reforama u Turskoj nisu nigde bili u XIX veku tako oštri, i uporni, i dosledni, kao u Bosni i u Albaniji.

II
Tursko doba

S dolaskom i vlašću Turaka nastale su u Bosni od XVI veka krupne promene. Pošto su 1526. godine uništili mađarsku državu i odbacili njene i druge još preostale posade u severnoj i severozapadnoj Bosni, Turci su počeli sistematska osvajanja u susednom području Slavonije, Hrvatske i Dalmacije. S tim osvajanjima išlo je i pomicanje bosanskih granica. Na severu se brzo prešla linija Save. Sporije je išlo napredovanje preko Une, jer su austriske vlasti organizovale jaku vojnu granicu sa središtem u Karlovcu, ali su i tu Turci otišli dalje nego nekad stari bosanski vladari. Na zapadu Turci su prodrli duboko u Liku, pregazili najveći deo Dalmacije, i 1537. godine osvojili i tvrdi Klis. S tim napredovanjem granice išlo je i pomeranje glavnog središta zemlje iz Sarajeva u Banja Luku, koja je tek za vreme Turaka dobila svoj pravi značaj.

Bosanski paša imao je pod sobom, pored uže bosanske oblasti, još sedam sandžaka: hercegovački, kliški, lički, bihaćski, cernički, požeški i zvornički. Držao je, prema tom, veće područje nego ijedan bosanski kralj. U tom prostranom sklopu, koji je hvatao od Šapca do mora i svu južnu Slavoniju, Bosna je, kao središnja oblast, pretstavljala neku vrstu matice, i dobila stoga još veći značaj.

Turci su joj obratili naročitu pažnju. Jedno stoga što je to bila glavna granična oblast prema Austriskom carstvu i Mlecima i što je služila kao baza za sve vojničke operacije prema zapadu, a donekle i prema severu. Sve glavnija mesta u Bosni i Hercegovini ili su podigli ili razvili Turci, većim delom iz strateških razloga a manjim iz ekonomskih i socialnih. Sarajevo nosi njihovo ime i još uvek glavno njihovo obeležje; Mostar su digli kao vojničko i saobraćajno središte; Banju Luku isto tako. Travnik, u koji je 1639. godine kao u pravo, skoro geometrisko, središte preneseno sedište bosanskog namesnika, čisto je turski grad; slovensko njegovo ime jasno kazuje da je to mesto bilo namenjeno drugoj kulturi. Pravi Turci su u našim zemljama bili pretežno gradski elemenat. U selima su se zadržavali retko i izuzetno; u planinama još manje. Do njih gradovi u Bosni bili su ili čista vojnička utvrđenja ili rudarska naselja. S Turcima je tek počeo pravi varoški život. U tom pravcu oni su mnogo delovali i na naše ljude, koji su primili islam i izvestan deo njihovih navika. U Bosni i Hercegovini, po statistici iz 1910. godine, pre Svetskog Rata, broj muslimana kao gradskih stanovnika prelazio je sve druge vere i iznosio je 50.76%, dok je katolika, s činovništvom zajedno, bilo svega 24.49%, a pravoslavnih 19.92%; ili, u apsolutnim brojevima, muslimana 141.225 duša, katolika 68.113, a pravoslavnih 55.416. Ranije je muslimanski procenat u gradovima bio nesumnjivo veći. Za 1895. godinu znamo da je iznosio 57.24%.

S dolaskom Turaka promenjeni su znatno i sastav i odnosi u stanovništvu. Pre svega, u

zemlji je nastala jaka islamizacija. Dobar deo stanovništva primio je islam, nešto iz straha, nešto radi koristi, nešto iz protivnosti prema dotadanjoj upravi i njenim pomagačima. Vera je u Bosni, naročito kod moćnih i velikih, rano postala ne stvar uverenja i duboko ukorenjenih tradicija, nego promenljivi elemenat političkih opredeljivanja. Bilo je vladara koji su po jedno-dva puta iz lako prozirnih razloga menjali veru, a kod vlastele to je postala, naročito u XV veku, dosta česta pojava. Poislamljeni Bosanci, iako su im mnoga imena jasno pokazivala poreklo, kao kod Brankovića, Vranješevića, Sokolovića, Filipovića, Ljubovića i dr., postepeno su se odvajali od svojih saplemenika. Zadržali su, istina, jezik, pismo, i mnoge običaje, ali su po svojim osećanjima išli Turcima. Spajala ih je vera, zajednica političkih interesa, i povlašćeni položaj koji su, kao muslimani, dobili nad rajom. Sve do naših vremena većina muslimanskog stanovništva nije imala prave nacionalne svesti; njoj je Stambol bio bliži srcu nego Beograd i Zagreb, pored svih nastojanja mlađe inteligencije da je pravilnije obavesti. I danas još možete čuti kod njih kletvu „turske mi vjere", iako se zna da im ona nije potekla od Turaka.

I odnos hrišćana u Bosni znatno se izmenio. Bogumili su delom primili islam, a delom se vratili u pravoslavnu zajednicu, kojoj su i inače bili najbliži. Naročito je ojačala aktivnost pravoslavnih posle obnove Pećke patrijaršije, 1557. godine, čija se kompetencija širila sa granicama turske vlasti. Katolici su se povlačili ispred turske sile. Na početku XVIII veka u svoj Bosni ostalo je bilo još svega 26 franjevačkih otaca. Banjalučka krajina, koja je u verskom pogledu pripadala zagrebačkoj biskupiji, bila je očajno zapustela. U te krajeve, i inače u granične oblasti, slivao se sve više pravoslavni elemenat. Njega su dovodili Turci, da im obrađuje zemlje, dok oni, kao ratnički elemenat, budu vodili borbe, i da im posluže kao martolozi. S druge strane, srpski elemenat pozivali su i upotrebljavali i Austrijanci, naseljavajući ga u opustele krajeve na hrvatskoj granici, da im tamo bude neka vrsta mrtve straže. Stoga i imamo sad pojavu da su severozapadne oblasti Bosne, istočna Lika, „Kordun", i kninski kraj sa ogromnom pravoslavnom većinom, dakle, upravo one oblasti, gde je nekad bila snaga hrvatske države.

Te promene stanovništva imale su značajnih posledica u istoriskom životu Bosne. One su dovele do tog da se skoro sasvim izgube tradicije stare bosanske države. Evo zašto. Muslimani, koji su, inače, dobrim delom nosioci starih tradicija, prihvatili su tursku državnu ideju i potpuno se identifikovali s njom. Katoličko stanovništvo selilo se u masama, a ono što je ostalo bilo je ubogo i potišteno i kupilo se samo oko svojih fratara, koji su i sami podnosili teške žrtve. Kod pravoslavnih, pošto su poništene sve ranije političke granice, vršilo se postepeno duhovno ujedinjavanje pod okriljem Pećke patrijaršije, koja je sva bila u staroj nemanjićkoj tradiciji. Na to ujedinjavanje delovale su i velike seobe Srba pod Turcima, koje su izmešale ljude iz svih naših krajeva. Naročito je bilo od značaja, što je najveći deo tih seoba išao iz oblasti stare srpske države. Dolazeći u severne i zapadne oblasti, u Slavoniju, Hrvatsku, dalmatinsko Zagorje i bosansku Krajinu doseljenici su nosili sobom i širili tradicije nemanjićke i kosovske Srbije. Naročito im je bilo moćno sredstvo narodna epska pesma, koja je u bitnosti proizvod isključivo nemanjićko-srpske državne i duhovne kulture. U zbirkama narodnih pesama iz Bosne i Hercegovine i Dalmacije nema pomena o drugim starim junacima sem o onima iz stare srpske države; Marko Kraljević, junak s juga, centralna je ličnost jugoslovenskog predanja, isto kao što je Kosovo glavni predmet kulta i legende. U Bosni su zaboravljeni toliki domaći junaci Srednjega Veka, sem poslovičnog bana Kulina i neobične ličnosti Hercega Stepana. Ko danas zna da su se nekad doista pevale pesme o vojvodi Radoslavu Pavloviću ispod Romanije? Otkuda to? Očevidno, ponajviše stoga, što je s novim talasima stanovništva dolazio i novi duh. Kad su od XVI veka počele bune i ustanci protiv Turaka nikom u zemlji nije više padalo na um da se vaspostavi stara bosanska država, nego se sudbina Bosne gledala u zajednici sa ostalim

saplemenicima.

U naponu svoje snage, u XVI veku, Turska je bila zemlja istinskog napretka. Bosna je u to doba osetno procvala. Tada je podignuto nekoliko novih gradova, koji su brzo postali središta zanata i trgovine i stekli lep glas. Iz tog perioda potiče nekoliko monumentalnih građevina, kao što su Husref-begova džamija u Sarajevu, Aladža u Foči, Ferhadija u Banjoj Luci, Karađozbegova u Mostaru; ili slavni sarajevski Bezistan; ili impozantni mostovi u Višegradu i Mostaru, ovaj naročito. Tada je podignuto i nekoliko važnih pravoslavnih manastira, kao Tvrdoš u Trebinju, Žitomislić, Sv. Trojica u Pljevljima, Ozreni i dr.; a tada su proradile i crkvene štamparije u Mileševu i Goraždu. Polet, koji se tad osetio u celoj zemlji, imao je da zahvali izvesnom unutrašnjem smirenju, velikoj bezbednosti i razumnoj i širokoj toleranciji turske vrhovne uprave.

Pa ipak, i pored svega toga, hrišćanski svet nije mogao da se pomiri s turskom upravom. Nešto zbog veoma aktivne propagande spolja, koja je dolazila od susednih hrišćanskih sila i papske kurije, a još više zbog slobodoljubivosti našeg naroda. Naš svet nikad nisu mogla da zadovolje samo materijalna dobra, niti se on izgledima na njih mogao trajno zadobiti. Tištala ga je duboko pravna nejednakost između hrišćanina i muslimana, osećanje podređenosti, i stav pognute glave. Posle su došli i drugi uzroci. Zbog čestih i velikih turskih ratova nastala je ekonomska depresija, sve teži finansiski pritisak, i sve veća samovolja i korupcija lokalnih vlasti. I stoga su naši ljudi postajali sve skloniji da uđu u svaku kombinaciju koja bi bila uperena protiv turskog gospodstva. Od kraja XVI veka nema pokreta u susedstvu, koji ne bi našao odjeka kod hrišćana Bosne i Hercegovine. Čak pravoslavne vladike, pa među njima i mnogo štovani Sv. Vasilije Ostroški, ne ustručavaju se da uđu u veze i sa rimskom kurijom, samo da njihovom pomoću zbace turski jaram.

Turci i muslimani to i vide i osećaju. Stoga i oni postaju bezobzirniji i teži. Kada je Turska pod Bečom pretrpela slom i morala da napušta redom prostrane osvojene oblasti, onda su potisnuti muslimani iz Slavonije, Dalmacije, Like i Boke počeli da se sručuju u Bosnu i Hercegovinu. Procenat muslimanskog elementa u zemlji povećao se usled toga znatno i prilično naglo, naročito u srezovima bližim granici. Turske vlasti su ih tu s planom kolonizovale da bi postali živ bedem i da bi pazili na veze hrišćanskih suseda. Ozlobljeni zbog proterivanja sa stvorenih ognjišta, postradali, ogoleli, ti su se begunci obično nastanjivali i obeštećavali na račun raje. Od tada nasilja bivaju češća i krvavija. Početkom XIX veka nastao je nov priliv muslimana iz Srbije, posle Karađorđeva i Miloševa ustanka. Oni su, u glavnom, pojačali muslimanska naselja u Podrinju.

Dok je ranije narod najviše tištao danak u krvi, od XVIII veka nesumnjivo su glavno nezadovoljstvo stvarali sve teži agrarni odnosi. Ekonomski oslabela centralna vlada i pokrajinsko činovništvo podlegali su sve više korupciji, od koje su patili svi slojevi stanovništva, a hrišćani naročito. Ovi ponajviše stoga, što su oni bili, u većini, kmetovi zemljoradnici i uz male zanatlije glavna i skoro jedina produktivna snaga zemlje. Iz nje se cedilo kolikogod se moglo; ona je imala da bude hranilac i svojih i tuđih porodica. Još 1910. godine broj kmetovskih članova porodica iznosio je 444.920. Tom broju treba dodati još i onaj broj seljaka, koji su uz svoju zemlju držali još i aginsku, a taj se peo na 205.744. U procentima to je iznosilo 46.96% od celokupnog stanovništva; broj kmetova i polukmetova bio je veći od onog slobodnih seljaka za 1.14%. Prema njima stajao je broj zemljovlasnika sa kmetovskim imanjima, sa svima članovima porodica 40.460, ili u procentima samo 2.92%. Nije onda nimalo čudno, što je potmulo nezadovoljstvo osvojilo ogromnu većinu zemlje i što je, najposle, izbijalo u nekoliko ogorčenih ustanka.

Po koncepciji slepog bosanskog guslara Filipa Višnjića i Prvi Ustanak u Srbiji nije izbio kao

neka politička reakcija i potreba, nego kao revolt „sirotinje raje", kojoj su došle do grla globe i zulumi. Što ustanci u Bosni, koji su izbijali s vremena na vreme, nisu imali onakvog zamaha i uspeha kakav je dostigao Karađorđev podvig to je bilo stoga, što hrišćanski elemenat u njoj nije bio onako verski homogen i uzajamno povezan i što je broj Turaka i muslimana prelazio onaj u Srbiji. Ipak su te agrarne pobune, mada brzo i krvavo ugušivane, počele izazivati pažnju evropskog sveta, dok nisu, najposle, iza ustanka od 1875. godine, dovele do posredovanja najpre Srbije i Crne Gore, pa u daljem toku i do uplitanja same Rusije. Austro-Ugarska monarhija tražila je i dobila mandat na Berlinskom Kongresu da posedne Bosnu i Hercegovinu sa izričnom motivacijom da samo ona, kao susedna velika sila, može imati potrebne snage i autoriteta da uvede u tim zemljama, red i uskori rešavanje agrarnog pitanja.

Kad je austro-ugarska vojska imala da uđe u Bosnu i Hercegovinu, 1878. godine, granice tih zemalja bile su znatno sužene prema onima iz vremena punog turskog napona. Granica na severu bila se ustalila od 1744. godine. Posle dugih austro-turskih ratovanja granična linija beše utvrđena rekom Savom, i to od ušća Sane u Unu pa do ušća Drine u Savu. Suha granica u severozapadnoj Bosni kod Bihaća uređena je mirom u Svištovu, 1791. godine, i ostala je nepromenjena sve do naših dana. Prema Dalmaciji stvorena je konačna međa mirom u Požarevcu 1718. godine, i to onakva kakvu je znamo do pre Svetskog Rata. Prema Srbiji Drina je pretstavljala „valovitu među" odavno, dok prema Crnoj Gori nije bilo uopšte prirodne ni ustaljene linije. Razgraničenje je, istina, bilo formalno izvršeno 1860. godine, ali nije dovoljno poštovano ni s jedne ni s druge strane. Austriski izveštaji saopštavali su tačno da se u Istočnoj Hercegovini reč crnogorskog kneza više slušala nego sultanova i u onim krajevima koji su ostali pod turskom vlašću.

Austrija je obratila svoju pažnju na Bosnu odavno, već od XVII veka; a posle sporazuma između cara Josifa II i ruske carice Katarine II Bosna je ušla skoro javno u njenu interesnu sferu. Već 1785. godine osnovao je car Josif jedan fond za vaspitavanje bosanskih franjevačkih klerika. Pre potiskivanja Austrije iz Italije i Nemačke, još 1856. godine, izradio je maršal Radecki jedan memoar u kom je označio razloge zbog kojih Austrija treba da uzme Bosnu i Hercegovinu. One su bile potrebne monarhiji kao zaleđe za Dalmaciju. Taj razlog ponavljao se posle stalno u svim vojničkim i diplomatskim objašnjavanjima i postajao je jedna vrsta državnog programa. Ali, pored toga razloga, javio se od obnove srpske države i drugi, po austriskom gledištu, važan isto tako. Još 1808. godine, dok se Srbija naprezala da izbori svoju slobodu, izneo je nadvojvoda Karlo u bečkom Državnom Savetu mišljenje: kako je po austriske interese, s obzirom na njene južnoslovenske podanike, opasno da se na njihovoj granici stvori slobodna slovenska država. On je bio za to da i sama Srbija uđe u austriski okvir. Ali, ako se to nije moglo izvršiti radi Rusije i drugih sila, onda se bar imalo živo nastojati da ta Srbija ne ojača, i naročito da baš ona ne posedne Bosnu. Krajem šezdesetih godina XIX veka, pomišljalo se u Beču na to da se, ako ne bude išlo drukčije, Bosna podeli sa Srbijom i možda sa Crnom Gorom, ali tako da u austriski deo pripane dolina Neretve i dolina Bosne. Kad je posle nemačke pobede nad Francuzima bečka vlada osetila da će za svoje planove na Balkanu imati potporu Nemačke i da će Rusija, u slučaju akcije, morati tražiti njenu saradnju ili bar neutralnost, onda su njeni prohtevi postali veći i tražili su Bosnu i Hercegovinu skoro u celom obimu.

III
Pitanje autonomije Bosne i Hercegovine

Pišući jedan istoriski ogled o Huseinbegu Gradaščeviću, čuvenom „Zmaju od Bosne", Milenko Vukićević uneo je u naše društvo verovanje da je Huseinov pokret bio u stvari

borba „za nezavisnost Bosne” i da je „Herceg-Bosna bila dugo skoro samostalna u svojijem unutrašnjijem poslovima za sve vrijeme od njene propasti do polovine XIX vijeka”. Sličnih shvatanja moglo se čuti i od drugih pisaca i posle njega.

Međutim, takvo je shvatanje neispravno. Sultani su, istina, imali prema Bosni naročitih obzira, iz mnogo razloga. Prvo zato, što je to bila krajnja turska pokrajina prema moćnom austriskom i važnom mletačkom susedu, pa je trebalo da njeno stanovništvo bude zadovoljeno u što većoj meri, kako ne bi došlo u iskušenje da podlegne tuđim sugestijama. Drugo stoga, što je dobar deo tog stanovništva i njegova plemstva primio bez otpora tursku vlast i čak je pomogao. Najposle i stoga, što je u XVI veku znatan broj ljudi iz Bosne i Hercegovine zauzimao vrlo visoke, često i najviše, položaje u carevini i moćno uticao u korist svoje otadžbine i svojih ljudi. Ali i pored svega toga, već po svom osnovnom uređenju, Turska nije upuštala svoj centralistički stroj, niti je dozvoljavala ijednoj pokrajini da dobije sasvim izuzetan položaj. Uostalom, to se jasno vidi po tom što je bosanski namesnik bio i podređen budimskom veziru.

Od kraja XVII veka, posle velikih turskih poraza i gubitaka, počelo je da se na raznim stranama javlja sve veće nezadovoljstvo centralnom vlašću u Stambolu. Njoj se prebacivala samoživost, nevođenje računa o mnogim stvarima i pojavama, slabost i pokvarenost. Ljudi iz Bosne i Hercegovine koji su držali vlast po srezovima, obično nasledni kapetani, stari kolenovići, konzervativci po nasleđu, nalazili su da valije i veziri, sa onima u Stambolu, ne vide uvek stvari u pravoj boji. Oni su verovali da stoje na mrtvoj straži Carevine i da jasnije i neposrednije vide i osećaju opasnosti zato što su na takvom položaju i što imaju iskustva. Izbeglice iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koji su se, posle jednog sloma, skućili u Bosni i Hercegovini, nisu želeli da ponova budu potiskivani, a to im se pretskazivalo posle turskog poraza od 1716 do 1718. godine i posle gubitka Srbije. Svako popuštanje hrišćanima smatralo se kao slabost, a svaki novi pokušaj reformi kao udarac „dinu”, t. j. veri i opstanku muslimana. Veće reforme značile su, u isti mah, i krnjenje izvesnih njihovih nasleđenih prava i slabljenje položaja, i to u korist hrišćanskog elementa, koji svi učinjeni ustupci neće zadovoljiti, nego će mu samo pomoći da se ojača za nove zahteve i nove poretke. Konzervativni po nasleđu, oni su postali konzervativni i radi svojih interesa.

Od kraja XVIII veka nezadovoljstvo s Carigradom dovodi do nekoliko pokreta na Balkanu i van njega. U Albaniji Mahmud-paša Bušatlija, u Vidinu Pazvan-oglu odmeću se od reda i zakona. Njihovi pokreti nalaze simpatizera i u Bosni. Ali ne s tendencijom da se odbaci svaka veza sa sultanom i s Carigradom, nego da nateraju nadležne činioce da njima dadu veći uticaj na državne poslove. Kad su iz Carigrada sve energičnije počeli uvođenje reforama i Bosanci su sve upornije uzimali stav opozicije. Odbijali su sve. I uvođenje nizama, i novih uniformi, i nošenje fesa, i ravnopravnost s hrišćanima. Nisu hteli da čuju ni za jednu novotariju. Na jednom carskom divanu, pričalo se u Bosni, svi su dostojanstvenici skinuli čalme i saruke sem dvojice bosanskih begova. Ljut sultan obratio se jednom od njih, Mahmud-begu, derventskom kapetanu: „Znaš li da bih ti za to mogao skinuti glavu?” Ovaj se mirno poklonio i odgovorio: „Možeš svijetli care, glavu i čalmu zajedno; ali, čalmu bez glave nikako!”

Svojom smetenom politikom i stavom bez energije, verovalo se u Bosni, Turci su izgubili Srbiju i Grčku, pa sad bosanski muslimani moraju braniti da ne izgube i Bosnu i Hercegovinu, u kojima se već javljaju ustanički pokreti. Mržnja na Osmanlije i Turkuše, kako su ih oni zvali, izbijala je sve više, što su oni u Carigradu na njihovu opoziciju gledali bez naročitog uzbuđivanja i što su od dvadesetih godina XIX veka počeli da protiv njih primenjuju nasilne mere, pa čak i da ih gone i ubijaju u masama. Kao reakcija na to ojačao je u Bosni pokret za autonomijom i uzeo je vrlo široke razmere. Jasan izraz dobio je u

borbenoj akciji Husein-bega Gradaščevića, 1831/2 godine. Ali nikad taj pokret nije išao za tim da se Bosna izdvoji iz turske zajednice i da se odrekne sultana. Sam Husein tražio je potvrdu svog vezirskog čina od sultana i od Porte.

Za karakteristiku stvarnih želja svih begova dosta je čuti reči Ali-paše Rizvanbegovića, čuvenog hercegovačkog vezira, a inače protivnika Huseinova. Kad je došao na svoju dužnost, kao vezir u Mostar, on je s mnogo samouverenja uzviknuo: „Evo vam Stambol Mostar, evo vam cara i u Mostaru, ne treba vam više nikom da idete u Stambol!" Austriski konzul iz Sarajeva, dr Atanacković, tvrdio je u jednom izveštaju 1850. da te autonomističke težnje dolaze iz žudnje da domaći vlastodršci mogu nesmetano raditi za sebe u materialnom pogledu. Porta, piše on, dobija iz te plodne zemlje godišnje „jedva devet miliona pjastera." „Sve drugo teče u kesu grabljivih vlastodržaca". Ja neću sporiti, da su kod nekih i ti momenti dolazili u obzir, ali u većoj meri to je, po našem mišljenju, nasleđe starine sa nesumnjivim težnjama za ličnim uticajem i svojom voljom na svom području. Ljudi su hteli da svak bude paša u svom srezu, ali ne samo da uzima novac, nego više da drži vlast, da se zna i oseća da je to njegovo i sa uverenjem da samo on zna i ume braniti ga kako treba. To je čist ostatak Srednjeg Veka. To su autonomne težnje koje su dolazile iz ličnog kulta i zbog neposredne opasnosti po zemlju, a ne iz nekih drugih ideoloških pobuda. Tim shvatanjima učinila je kraj turska vlada, kad je 1850. godine uputila u Bosnu Omer-pašu, koji je brutalno i energično slomio i poslednji otpor starog bosanskog begovata.

Ideja o autonomiji Bosne i Hercegovine javila se ponovo za vreme bosansko-hercegovačkog ustanka 1875. godine. Ona nije potekla iz naroda, nego je došla kao kombinacija velikih sila. Na njoj je jedno vreme radila engleska diplomatija. Zazirući od suviše jakog ruskog uticaja među balkanskim Slovenima, a posebno među Srbima, engleska vlada nije želela da se Srbija ojača dobijanjem Bosne, a Crna Gora dobijanjem Hercegovine. S druge strane, u Londonu se znalo da Habzburška Monarhija živo nastoji da dobije Bosnu i Hercegovinu, pa se htelo da Beč oseti kako za rešavanje toga pitanja treba saglasnost Engleske i kako za tu saglasnost treba dati izvesna jemstva. Za autonomiju je bila i Rusija. Znajući da bečka vlada neće dozvoliti da Bosna pripadne Srbiji, ruska diplomatija je volela da Bosna bude autonomna oblast pod sultanovim suverenitetom, nego da postane austriska. Posle, u pregovorima, ona je popuštala i pristala načelno da prizna Austro-Ugarskoj pravo na izvesne delove Bosne i Hercegovine pod pretpostavkom da Srbija i Crna Gora dobiju druge. Autonomiju za Bosnu i Hercegovinu unela je ruska vlada i u San-Stefanski ugovor i izazvala tim oštru reakciju Beča. Zahvaljujući potpori Nemačke i aktivnoj saradnji Engleske, Dunavska Monarhija je osujetila ruske planove i dobila u Berlinu mandat da izvrši okupaciju Bosne i Hercegovine. I ona je i izvela tokom leta 1878. godine.

Pod austro-ugarskom vlašću Bosna i Hercegovina su dobile poseban, u izvesnoj meri samoupravan položaj. U Sarajevu je stvorena Zemaljska Vlada za te pokrajine. Na njenom čelu nalazio se „zemaljski poglavar" (*Landeschef*), jedno vojničko lice, kome je bio dodat jedan „građanski doglavnik" (*Civil-Adlatus*). Vrhovni nadzor nad radom te vlade i poslednju instituciju u važnijim odlukama imalo je zajedničko ministarstvo finansija, odnosno zajednički ministar finansija. Zemaljski poglavar kao vojničko lice nije se sve do 1912. godine mnogo mešao u vođenje poslova; bilo je nekoliko slučajeva da ti ljudi nisu znali ni srpskohrvatski jezik, a još manje prošlost ovih zemalja. Tek 1912. godine data su šira ovlašćenja novom poglavaru, generalu O. Potjoreku, s obzirom na važne događaje koji su se pripremali na jugu Dunavske Monarhije i na Balkanu. Članovi bosanske vlade, kojih su do 1912. bila četvorica, a posle šestorica (za unutrašnje poslove, pravosuđe, finansije i privredu; posle za prosvetu i građevine), nosili su, kao i u Hrvatskoj, ime „odelnih

pretstojnika” (*Sectionschef*). Svi su iz reda bili dovođeni sa strane, čak jedno vreme i posle donošenja ustava. Ni od njih mnogi nisu znali narodnog jezika i stoga su sva poslovanja „u unutrašnjem saobraćaju” vršena na nemačkom jeziku. Kad sam 1909. godine počeo službu u sarajevskom muzeju morao sam i ja sve zapisnike sednica, koje su držane u vladi, pod pretsedništvom Koste Hermana, voditi nemački. Pošta i telegrafi ostali su čitavo vreme austriske vlasti u vojničkim rukama. Bosna i Hercegovina davala je četiri puka vojske, koja je imala posebne plave uniforme s fesovima i koja je najpre trebala da služi u zemlji. Ali su brzo ti pukovi slati kao garnizoni u Beč, Peštu, Grac i Trst. Zemlja je imala svoj poseban budžet, ali je jedan deo njenih prihoda uziman i za zajednički budžet cele monarhije, tobože na račun otplata za investicije.

Bosanska „samouprava” bila je samo formalno takva, odnosno, bolje reći, čisto fiktivna. Narod u njoj nije imao apsolutno nikakva udela. Svu vlast držali su stranci, koji su odgovarali samo svojim službodavcima. Službenim jezikom označavao se položaj Bosne i Hercegovine u sklopu Dunavske Monarhije kao „odvojeno telo” (*corpus separatum*). Ali, u stvari, ona je smatrana kao neka vrsta kolonije. Imala je da služi kao bogato područje za eksploataciju i kao osnova za novu balkansku politiku Habzburške dinastije.

IV
Srbi i Hrvati prema bosansko-hercegovačkom pitanju

Svi narodni borbeni pokreti koji su počinjali tokom XIX veka u Bosni i Hercegovini poticali su skoro isključivo od Srba i imali su težnje da svoju dalju sudbinu vežu za svoje susedne nacionalne države, Srbiju i Crnu Goru. Odmah, na početku Karađorđeva ustanka, tražila je istočna Hercegovina od crnogorskog vladike Petra da se pridruži toj akciji. Nikšići, Drobnjaci, Pivljani klikovali su za borbu. U jednom pismu vladici od 20. juna 1804. godine oni su govorili: „Ustani, gospodine Boga radi, jer nam je bolje u slobodi živeti jedan dan, nego ovoliku muku i napast trpeti… ja sada, ja nikada!” I u leto 1805. izbio je doista ustanak u Drobnjaku, koji je Sulejman paša Skopljak krvavo ugušio. Filip Višnjić, Bosanac, popularni guslar i živi epski hroničar Prvog Ustanka, stavljao je još onda u usta Karađorđu one proročke reči:

Drino vodo, plemenita međo,
Između Bosne i između Srbije!
Naskoro će i to vreme doći,
Kad ću ja i tebeka preći
I čestitu Bosnu nalaziti!

Ovih dana objavio je g. dr. V. Čubrilović oveću studiju *Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi*, u kojoj je izneo poviše primera o uticaju pokreta u Srbiji na ljude i prilike preko Drine. Buna, koju su početkom 1834. godine izazvali pop Pavle Tvrtković i pop Jovica Ilić u gradačačkoj i derventskoj nahiji, imala je nesumnjivih veza sa Srbijom. Na Srbiju je računao i hadži-pop Petko Jagodić, koji je 1858. godine digao ustanak i opet u gradačačkoj i gračaničkoj nahiji. Veliki ustanci Hercegovina pedesetih i na početku šezdesetih godina, koji su proslavili ime Luke Vukalovića, naslanjali su se potpuno na Crnu Goru i to nije bila nikakva tajna za ceo svet. Za Osman-pašinog vezirstva (1860–1869) u Sarajevu su turske vlasti gonile „veliko-srpsku ideju” a po Banjoj Luci kažnjavale omladinu što peva „razdražljive srpsko-nacionalne pesme”. Međutim, u zemlji su doista postojali mali kružoci članova Ujedinjene omladine srpske, koji su se spremali na akciju. Knez Mihajlo bio je njihova velika nada. Sam austriski generalštab objavljujući svoje delo o ustanku iz 1882. godine donosi ovakvo priznanje: „Berlinskim kongresom povučena suva granica deli jedan

u pogledu na običaje, jezik i veru sasvim homogen narod; vezani hiljadama veza krvnog srodstva susedi u Crnoj Gori su u pravom smislu braća Hercegovaca".

Razumljivo je, stoga, što su i vođe ustanka od 1875. godine računali kao sasvim sigurno da je došao čas za jednu važnu etapu narodnog ujedinjenja. Ustanici u Hercegovini nisu krili svojih veza sa Cetinjem i objavljivali su na sve strane da u knezu Nikoli gledaju svog gospodara. Vođe ustanika iz bosanske Krajine i Posavine izdali su proglas 20. juna 1876. kojim objavljuju velikim silama i ostalom svetu da se sjedinjuju sa Srbijom.

Srbi su tad bili ponudili saradnju i Hrvatima. Milutin Garašanin i Ante Orešković bili su 21. avgusta 1875. (po novom kalendaru) kod biskupa Štrosmajera sa porukama srpske vlade. Srbija je nudila Hrvatima tursku Hrvatsku, t. j. zapadni deo bosanske Krajine, ali pod uslovom da i oni sudeluju u borbi za oslobođenje. „Od vlade hrvatske ništa se drugo ne bi zahtijevalo, nego da zažmiri i ustanak hrvatski pod rukom podupire." Štrosmajer je odmah sjutri dan pisao o tom F. Račkom. „Meni se čini da bi za Hrvatsku i sramotno i štetno bilo, ako se ne bi u ovom metežu, koji se rađa, za staru svoju postojbinu ozbiljno pobrinula". Želeo je da se o tom obavesti ban, koji bi potom stupio u dodir s merodavnim krugovima u Beču. F. Rački mu je odgovorio da su po njegovim najskorašnjijim izveštajima Mađari odlučni protivnici svake akcije protiv turske vlasti, a da je car lično kazao banu da mora ostati neutralan.

Kad su bosanske srpske vođe objavile svoj proglas o sjedinjavanju sa Srbijom, pisao je Štrosmajer engleskom državniku Gledstonu da bi bila „pravedna nagrada za srpsko krvavo požrtvovanje za svetu stvar kad bi se autonomija Bosni poverila njihovoj energičnoj i pedesetogodišnjim iskustvom oprobanoj ruci". Ali to Štrosmajerovo mišljenje nije bilo gledište i ostalih Hrvata.

Pre svega, za nj nisu bili domaći bosanski Hrvati sa većim brojem franjevaca na čelu. Najpre iz čisto verskih razloga. Oni su voleli katoličkog cara Austrije nego pravoslavnog kneza Srbije. Od godine 1840. Habzburški dvor imao je protektorat nad katolicima Bosne i Hercegovine i on ih je prilično pomagao. Fra Grga Martić, jedan od najuglednijih franjevaca iz tih oblasti, inače pesnik koji je kao glavno svoje delo, *Osvetnike,* dao epske opise ustaških borbi, kaže sam u svojim *Zapamćenjim*a, kako je uložio protest protiv Srbije, „budući da ona iza sedamdeset godina svoje uprave u svojoj zemlji je napredovala, a drugo osobito, što je tako intolerantna prema katoličanstvu, da dosada nije dozvolila izgraditi nijednu katoličku crkvu, nego i sada u Beogradu tiha se sveta misa služi u jednoj sobi u konzulatu austrijanskom". On sam, istina, saopštava da je protest dao po pozivu austrougarskog ministra inostranih dela grofa Andrašija, a ne sasvim spontano, ali nije nimalo daleko od istine da je to bilo i njegovo lično uverenje. Jer, još za vreme posete cara Franca Josifa Dalmaciji u proleće 1875, pozdravio je cara u Imotskom kustos hercegovačkih franjevaca i docniji biskup fra Paskal Buconjić sa jednom deputacijom, naglašavajući habzburško pravo na Bosnu i Hercegovinu. „Franjevci su", piše jedan diletant istoriograf hercegovačkog ustanka, „potajno uputili i narod, te su se kretala mnoga narodna izaslanstva i poklanjala se ćesaru po pograničnim dalmatinskim mjestima".

Danas je autentično utvrđeno da su glavnu agitaciju protiv srpske teze u Bosni vodili austriski činovnici iz konzulata i konzuli sami. Ali njihova agitacija ne bi mogla imati uspeha, da nije bilo i izvesnih uslova za to. Austriske vlasti su znale, – a to nije, posle javnih polemika, ni za koga mogla ostati tajna, – da su između Srba i Hrvata postojale izvesne „nacionalne" i verske protivnosti i da će naročito pitanje Bosne i Hercegovine dati povoda za nove kavge. Benjamin Kalaj, poverenik grofa Andrašija, sa zadovoljstvom je naglašavao da će sudbina te dve oblasti pojačati razdor između Srba i Hrvata. U tom se, na

žalost, nije prevario.

Hrvatski rodoljubi smatrali su da će se sa austriskom okupacijom Bosne i Hercegovine pospešiti ujedinjenje Hrvata iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine. Oni su verovali da na te pokrajine imaju istorisko pravo, iako one nikada nisu bile trajno i u celini u sastavu hrvatske države, kao što nisu bile ni u sastavu srpske. Verovali su da je i narod u tim oblastima hrvatski, iako je relativna većina bila srpska. Zato su stalno pribrajali sve muslimane u Hrvate, iako se oni sami nisu, u ogromnoj većini, nikad hteli nacionalno opredeljivati. Ali, bilo tako ili ovako, oni su bili svi manje-više iskreno ubeđeni da imaju pravo i da će im budućnost dati za pravo. S toga su pozdravljali bečku aktivnost da Bosna i Hercegovina dođu u „habzburški okvir", u kom se već nalaze ostale hrvatske zemlje. Realnim političarima, kao i samom banu, pesniku Ivanu Mažuraniću, činilo se da je takvo rešenje lako moguće bez velikih žrtava. Interesi Hrvatstva tu su se poklapali sa interesima Habzburške kuće i monarhije, pa će ih ova ostvariti sebe radi. Svako drugo rešenje, sa slobodnom ili jugoslovenskom državom, izgledalo je kao fantazija, u kojoj bi se vrlo mnogo riskiralo, jer bi bili povređeni ili ugroženi interesi nekoliko vrlo moćnih činilaca. Međutim, ako Bosnu dobiju Srbi, ona će biti izgubljena za Hrvate. Srbi stvaraju svoju državu izvan austriskog okvira, dakle izvan zajednice u kojoj se Hrvati nalaze, i tako će ih budućnost sve više razdvajati. Tako se verovalo i govorilo i u tom se znaku započela borba. Hrvatska teza postavljena je kao protivnost srpskoj i kao dve protivnosti, za koje se verovalo da se isključuju, one su imale da se nose do istrage.

U Zagrebu je ovo shvatanje bilo uzelo velika maha. Njega je u dobroj meri pomogao i sam car Franc Josif. Kako je, od početka ustanka, većina Hrvata, zajedno za banom, pesnikom *Čengić-age*, i sa glavnim organom narodne stranke, sa *Obzorom* sa simpatijama pratila napore ustanika i borbe malih srpskih kneževina protiv Turaka, u Beču se na to počelo gledati sa zabrinutošću. Sam car lično je uputio pismo banu Mažuraniću, u kom je takvo držanje označavao kao antidinastičko i čak kao antihrvatsko. Zar to nije bilo dovoljno da odgovorni činioci u Hrvatskoj ne pomisle da bi u tom času radili protiv sopstvenih interesa, ako ne bi prihvatili sugestije Beča? Bilo bi apsurdno doći u situaciju da se oni u Beču brinu više za Hrvatsku budućnost nego oni u Zagrebu. A položaj je bio doista takav, da se politika Dvora mogla shvatiti kao iskreno hrvatofilska. Car hoće da dobije Bosnu i Hercegovinu; put do njih vodi preko Hrvatske i Slavonije; Hrvati imaju veza s tim zemljama i svojih sunarodnika tamo, – pa zar nije sasvim logično da car i dvor računaju s njihovom pomoću i u tom momentu i u budućnosti?

Stav hrvatskih rodoljuba mogao se, stoga, potpuno razumeti. Bio je sav nacionalan i izgledao u isti mah i sasvim realan. Njihova zajednica s Habzburškom dinastijom trajala je od 1527. godine i oni su se na nju bili sasvim navikli. Rešenje njihove nacionalne budućnosti ušlo je u program jedne velike sile, koja je odavno stremila prema Balkanu i kojoj je to, posle potiskivanja iz Nemačke i Italije, bio ostao jedini put.

Međutim, plan je samo izgledao realan. Ali, on to, u stvari, nije bio. Protiv hrvatskih pretenzija istakle su se mađarske i to od prvog dana jasno i odlučno. Mađari nisu bili oduševljeni okupacijom Bosne bojeći se povećavanja broja Slovena u Dunavskoj Monarhiji i njihova uticaja. Ali, ako se nisu mogli suprotstaviti volji Dvora i vojske da se traži i dobije Bosna, mogli su da odmah potseku krila hrvatskim nadama. Glavna ličnost, koja je imala da vodi celu diplomatsku akciju u bosanskom pitanju, bio je ministar inostranih dela, punokrvni Mađar, grof Andraši. On je pustio Hrvate i njihovu štampu u borbu protiv Srba s namerom da ih što ljuće zavadi; nije smetao ni hrvatsku javnost da razvija naloge u korist svoje teze; ali je konačno rešenje držao u svojim rukama, čuvajući mađarske interese.

Hrvati su svoje želje da se Bosna pripoji Hrvatskoj osnivali na svom državnom pravu, ali to je pravo dolazilo u sukob s mađarskim. Kad su Hrvati vodili pregovore s kraljem Kolomanom da sporazumno reše odnose između Hrvatske i Mađarske, Bosna se nije nalazila u zajednici sa Hrvatima, niti je iko s bosanske strane učestvovao u tim pregovorima. Neposredno pre toga Bosnom su vladali Srbi, odnosno kralj Bodin, a posle Bodinove smrti i hrvatskog sporazuma s Mađarima, Bosna se odvojila kao zasebna oblast. Na nju su, kao na posebnu jedinicu, došli Mađari negde oko 1136. godine i podvrgli je svojoj vrhovnoj vlasti. Uzeli su najpre župu Ramu, šireći se po svoj prilici s dalmatinske strane, pa su u titulu svojih kraljeva mesto imena Bosne uneli ime Rame i zadržali ga celo vreme. Na osnovu toga Mađari su tvrdili da su Bosnu dobili oni, i to neposredno, i da, prema tome, na osnovu mađarskog državnog prava, ona pripada kruni Sv. Stevana. Istorisko pravo nije, dakle, bila nimalo pouzdana baza za Hrvate na kojoj bi se mogla primiti i sa uspehom voditi ta borba.

Druga baza mogla je biti narodno samoopredeljenje. Hrvati su u tom pravcu radili mnogo manje, jer su bili svesni da za nju neće moći pridobiti ni muslimane ni pravoslavne, a oni sami bili su u Bosni i Hercegovini brojno najslabiji elemenat, tada još ni punih 20% celokupnog stanovništva. Muslimani su želeli da ostane sultanova vlast i turska uprava, a koliko su bili protiv austriske okupacije pokazao je najrečitije onaj krvavi otpor koji su dali njenoj vojsci kad je ulazila u Bosnu i Hercegovinu. Srpsko gledište se već znalo.

Mađari su vrlo brzo dali osetiti Hrvatima da je njihov politički uticaj na bečkom dvoru i u državnoj politici jači od hrvatskog. Kad je hrvatski sabor 28. avgusta 1878. u adresi upućenoj Francu Josifu izrazio želju da se uređenje Bosne počne izvoditi tako, da bi se „vremenom mogao pripojiti na ustroj kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije" car mu je, bez imalo obzira, odgovorio da je sabor prekoračio svoj delokrug. To je bila njegova poruka, diktovana od Andrašija, na hrvatsko iskreno zalaganje za habzburške interese. Uostalom, kad Beč nije ni hteo ni mogao da za sto godina sjedini Dalmaciju s Hrvatskom, pored tolikih želja i molbi narodnih, nije bilo nimalo verovatno da će to hteti učiniti i sa Bosnom. Mađarska je na političkoj vazi uvek pretezala. Predosećajući nepovoljan ishod Štrosmajer je s ogorčenjem pisao Račkom već 24. marta 1878.: „Naši ljudi zagledali se u Bosnu i Hercegovinu ko štrk na jaje, a pustili s pameti da je sva nutranja naša logika protu tomu. Kako će nas onaj oslobađati koji bi nas u kapi vode utopio, koji uvijek i uvijek samo o tomu radi, da nas zametne, da vječiti anatema anemije na nas baci!"

V
Odnosi pod austro-ugarskom vlašću

Već prilikom ulaska austriske vojske u Bosnu i Hercegovinu, došlo je do izvesne saradnje među muslimanima i pravoslavnih, da bi se organizovao zajednički otpor. Ma da se skoro još pušila krv iz nedavnih uzajamnih borbi našlo se, ipak, dosta lica na obe strane koja su iskreno nastojala da se ta saradnja ostvari. Muslimani su želeli svi da im se pravoslavni pridruže, pa čak i Salih ef. Hadži Lojd, koji je bio poluhajduk i do nedavno strah i trepet hrišćanske čaršije. Kod pravoslavnih su mišljenja bila podeljena. Stariji su samo prividno pristajali na zajednički otpor, ali su u duši želeli da se turska vlast, koja je već bila potpuno rastrojena, čas pre smeni. I kad već ne može doći Srbija, onda je bolje, mislili su oni, da dođu Austrijanci kao hrišćani i ljudi od reda. Omladina je, međutim, bila iskreno protiv okupacije i pridružila se muslimanskim borcima. U Sarajevu je mladi i veoma popularni arhimandrit Sava Kosanović skinuo mantiju i obukao narodno odelo, pa sa jataganom i malim puškama za pasom vodio srpske odrede.

Kad je austro-ugarska vlast 23. oktobra 1881. godine proglasila vojni zakon za Bosnu i Hercegovinu i spremala se da počne sa regrutacijom, izazvalo je to pravi narodni ustanak u istočnoj Hercegovini, u kojoj četnička akcija nije bila prestala ni posle ulaska austriske vojske. Ustanak su digli i pravoslavni i muslimani, i begovi i kmetovi. Glavne vođe behu Stojan Kovačević, Đoko Radović i Pero Tunguz, od pravoslavnih, a Ibrahim-beg Čengić i Salko Forta, od muslimana. Posle borbi od četiri-pet meseci ustanici su i u Hercegovini, kao i u Boki Kotorskoj, morali podleći daleko nadmoćnijoj sili, i tražiti spasa na susednom turskom i crnogorskom zemljištu.

Posle ugušenog ustanka u Beču su odmah pregli da razbiju tu saradnju između pravoslavnih i muslimana. Jer, ako ona ostane i počne da se produbljuje mogu doći u pitanje njihovi oprobani metodi rada. Vojni organi bili su ogorčeni zbog gubitaka koje su pretrpeli u toku okupacione ekspedicije, pa su, s početka, postupali s muslimanskim vođama vrlo strogo. Mnoge su dali smaknuti, a dosta ih je bilo poslato i u zatočenje. Kad je iza toga počelo iseljavanje muslimana u Tursku i njihovo približavanje pravoslavnima videlo se u Beču da treba menjati kurs. Muslimani su, počelo se govoriti tamo, konzervativan elemenat i kao takav oni treba da postanu stub nove uprave. Inače, ogromna većina stanovništva našla bi se u otvorenoj opoziciji. Sem toga, za sve dalje austriske kombinacije za privrednu i političku saradnju sa Turskom bilo bi veoma nezgodno ako muslimanski elemenat u Bosni i Hercegovini bude ostao trajno neprijateljski raspoložen.

Da bi se protivnost između pravoslavnih i muslimana napravila trajnom, trebalo je agrarno pitanje ostaviti nerešeno. U Beču je bilo svejedno, kad su već jednom ušli u Bosnu, što će oni sami, bez obzira na javnost, demantovati tim motivaciju svog mandata za okupaciju. Oni su znali da su glavne vođe muslimana u Bosni i Hercegovini i veliki posednici i da su njihovi životni interesi vezani za održavanje kmetstva. Pretnjom rešenja agrarnog pitanja oni su njih držali u škripcu i iskorišćavali njihovu neorientisanost u novom poretku. Stoga i sve agrarne sporove za dugo vremena nisu hteli predati u nadležnost sudova, nego su o njima rešavale i donosile odluke upravne, odnosno političke vlasti.

S planom se tim išlo da se kod muslimana ne razbudi prava narodna svest. Htelo se, mesto nje, da se oživi srednjevekovno bosanstvo kao neka posebna narodnost. Stoga je za srpskohrvatski kroz sve škole i urede uveden službeni naziv bosanskog jezika; izmišljena je posebna bosanska zastava; napravljen naročiti bosanski grb. S vladinom pomoću izdavan je godinama u Sarajevu list „Bošnjak". Mesto ćirilice koja je vekovima služila kao glavno pismo kod muslimana, naturena je latinica. Jedan od tadašnjih muslimanskih vođa, sarajevski načelnik Mehmed-beg Kapetanović, jedan od prvih muslimanskih književnika iza okupacije, napisao je 1893. godine u svojoj knjižici *Budućnost Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini*, sasvim u duhu te nove politike, ove reči: „Što se tiče Hrvata i Srba, to su ogranci od jugoslovenskog viteškog naroda, kao što smo i mi isto jedan ogranak, te se na prvom mjestu nalazimo. Kad ne biše na nas krivim okom gledali, kad biše nam priznali našu narodnost, mogli bi i s njima sa svijem u ljubavi živjeti".

Muslimani koji bi se javno opredelili kao Srbi bili su ili nepoštedno gonjeni ili premamljivani. Imati pravoslavne kao Srbe i opozicionare, s tim se računalo i već donekle pomirilo, ali imati i muslimane kao Srbe to je išlo protiv svih bečkih interesa. Tako je bio gonjen pa premamljen Mehmed Spahić; mladi pesnik Osman Đikić proteran je iz mostarske gimnazije čim se pojavio sa pesmama u srpskim listovima; Avdo Sumbul, dr. Hamid Svrzo, dr. Murat Sarić i drugi dopadali su tamnica i internacija. Da bi izbegli progonima ili da bi mogli dobiti mesta i pomoći mnogi su mladi ljudi morali menjati svoja prva raspoloženja i prelaziti u druge tabore.

Austriske vlasti nisu, međutim, bile zadovoljne ni sa radom franjevaca Bosne i Hercegovine, iako su im ovi za vreme okupacije učinili lepih usluga. Franjevci su bili ljudi iz naroda, u ogromnoj većini iz tih pokrajina, svikli na tu sredinu i srođeni s njom. Nekoliko stotina godina oni su, pod teškim uslovima, čuvali svoj katolički puk i veru u njemu, i stekli za crkvu dragocenih zasluga. Ali baš zato što su toliko sami podneli, i što su prisno osećali duh zemlje, oni nisu mogli biti ni netolerantni ni verski nasrtljivi. Austrija je još 1875. godine, kao njihov zaštitnik, bila donela odluku da semenište za njih premesti iz Štrosmajerovog Đakova u mađarski Ostragon, gde su imali dobijati novu vrstu vaspitanja. Kako su događaji išli brzo i kako se na taj novi naraštaj imalo pričekati bar nekoliko godina, iz Beča se stalo živo raditi u Rimu, da se franjevci što je moguće više otstrane od uticaja na narod. Imala se izvršiti sekularizacija i franjevci biti zamenjeni svetovnim klirom. U Rimu, gde su se znale i cenile zasluge franjevaca, pokušavalo se da se franjevci poštede. I samo uticaju kurije ima se zahvaliti što su predlozi Beča dobili znatne izmene. Ipak, krajem 1881. godine smenjen je dotadašnji bosanski biskup franjevac Vujičić. Na novu nadbiskupiju u Sarajevo, koja je te godine osnovana, nije doveden za crkvenog poglavara ni Štrosmajer, koji bi kao đakovački biskup imao izvesnog istoriskog prava, ni ma koji drugi od franjevaca, da im se nagradi petvekovni napor, nego dr. Josif Štadler, mladi i učeni profesor iz Zagreba, isusovac.

U svojoj verskoj aktivnosti Štadler je imao puno revnosti i nesumnjivih uspeha, ali u odnosu prema drugim verama, na rovitom tlu Bosne, pokazao je i suviše malo takta. Sem toga, on je bio nosilac i glavni prestavnik apsolutno austrofilske političke orientacije i pristalica stranke prava. U pravaškim krugovima on se, posle Starčevićeve smrti, držao sa krilom d-ra Josifa Franka. Činilo bi se, prema takvom izboru, da je na nadležnim mestima u Beču naročito polagano na to da se pojača položaj onih Hrvata, koji su hteli da, u punom poverenju na Dvor, rade na ostvarenju svog nacionalnog programa. Štadler je, doista, uvek, odlično stajao u dvorskim i vojničkim krugovima. Kad se, posle mnogih sukoba i trvenja, koje je izazvao, tražilo s više strana njegovo premeštanje i uklanjanje, lakonski odgovor glasio je prosto: *Manet et manebit* („Ostaje i ostaće").

Koliko se on s tim vezama osećao jak i koliko je bio bezobziran svedoči najbolje njegov odgovor vladinom povereniku u Sarajevu od 17. januara 1906. godine, kojim je jasno kazao da se „neće nikada držati" vladine naredbe o uslovima potrebnim za prelaz iz jedne vere u drugu, pošto je ta naredba izdana bez sporazuma sa Sv. Stolicom.

Međutim, malo posle njegova postavljanja za sarajevskog nadbiskupa, u leto 1882. bio je imenovan za zajedničkog ministra finansija i nekrunisanog kralja Bosne Benjamin Kalaj, raniji austrisko-ugarski diplomatski agent u Beogradu (1868. do 1875.). Kalaj je bio Mađar i po poreklu i po osećanju. Na taj položaj on je doveden očevidno da bi bdio nad mađarskim interesima. A na tom mestu ostao je sve do smrti 1903. godine, uživajući potpuno poverenje carevo. Godinu dana iza njegova postavljanja, 1883. godine, imenovan je za hrvatskog bana isto tako nesumnjiv mađarski rodoljub grof Kuen, koji je, kao i Kalaj, vladao dvadeset godina. Ne treba mnogo pronicljivosti pa videti šta je značilo da se u Bosnu i Hrvatsku na najviša mesta, skoro kao neograničeni gospodari, dovode dva Mađara u isto vreme. Da će oni pomagati jačanje hrvatske narodne misli nije se moglo pomisliti; naprotiv, njihova je misija mogla biti samo u drugom pravcu.

I bila je. Kalaj i Kuen podelili su uloge ali im je cilj bio isti: oslabiti svaku ideju sporazuma između Srba i Hrvata i onemogućiti njihov zajednički stav u prvom redu protiv Mađara, a posredno i protiv cele Dunavske Monarhije. Nikad se kod nas nije očiglednije i sa više zluradosti provodilo ono arhipoznato načelo „Zavadi pa vladaj". U Hrvatskoj Kuen je povlašćivao srpsku manjinu, u Bosni Kalaj hrvatsku. U listovima vrlo bliskim vladi

spremani su članci puni jeda i zla, samo da izazivaju strasti i da skoro do blesavosti raspiruju strasti oko najnemogućnijih pitanja. Dokle se išlo dovoljno je samo potsetiti da je Kalaj dao zabraniti u Bosni *Istoriju Srba*, koju je on sam napisao!

Ma da se u svojim krajnjim ciljevima sigurno nisu mogli nikad složiti, Štadler i Kalaj su se ipak dopunjavali. Retko je kad neko izazvao protiv sebe i svog rada toliko protesta kao što je bio slučaj sa Štadlerom. Bolje oruđe za politiku zavađanja teško je bilo naći. Brzo po svom dolasku, ponesen revnošću, Štadler je izazvao sukob sa mitropolitom Savom Kosanovićem. Kako su vlasti stale na stranu Štadlerovu, Kosanović je morao napustiti i svoju sarajevsku eparhiju i samu Bosnu, 1885. godine. Isto je tako zbog Štadlera i njegove bezobzirne akcije došao u sukob s vlastima i mostarski muftija Ali Fehmi efendija Džabić, pa je bio smenjen i posle tužbe u Carigradu lišen prava da se vrati u otadžbinu. Sem toga, Štadler je vodio dugu borbu i sa franjevcima i rimska kurija je morala slati posebne izaslanike da im opredeljuje nadležnost i da ih smiruje.

Štadlerova aktivnost i sistematsko uplitanje okupatorskih vlasti u sve poslove srpskih crkvenih opština, koje su, od davnih vremena, vodile brigu o svojim crkvama i izdržavale svoje škole, kao i mešanje u poslove muslimanskih vakufa, učinili su da se prvi novi otpor, posle ugušenog ustanka, javi u obliku borbe za versku i školsku autonomiju. Mnogima se činilo da su motivi te borbe u srednjovekovnoj tradiciji i da je ona sama bila postavljena u uzak okvir, ali ta kritika nije opravdana. Braneći svoja stara prava narod je ovim pokretom hteo da izrazi svoje nezadovoljstvo sa novom upravom uopšte, a okvir crkve, vakufa i škole bio je pogodan da u zemlji, gde nije bilo nikakvih građanskih sloboda i gde je vladala preventivna cenzura, mognu uopšte krenuti akciju.

Posle nekolika pojedinačna slučaja podnošenja pretstavki i žalbi došlo je 1896. godine do prve veće zajedničke akcije od nekoliko srpskih opština iz Bosne i Hercegovine, na čelu sa sarajevskom i mostarskom. U decembru te godine predali su pretstavnici četrnaest opština svoj prvi memorandum dvorskoj kancelariji u Beču tužeći se na nepravde i nasilja i tražeći versku i školsku samoupravu. Iako su ti pretstavnici tražili da lično izađu pred cara, Kalaj je uspeo da se to spreči. Njemu je bilo jasno od prvog momenta kakav je stvarni karakter ovog pokreta. I da ne bi uzeo šire razmere, kakve je on jasno predviđao, preduzeo je odmah sve mere da pokret u početku uguši i njegove pretstavnike zastraši. Počela su zatvaranja, gonjenja, premetačine, šikanacije.

Ali, ma da je Kalaj bio i bistar, i uman čovek i dovoljno upoznat sa prošlošću našeg naroda, on ovom prilikom nije pogodio pravi put. Metod zastrašivanja nije delovao. Naprotiv. Pokret je uzimao sve više maha. Prilazile su mu vrlo brzo i sve druge opštine, i bez malo ceo narod. Na vladinu stranu stavila se samo visoka hijerarhija, na koju je, zastrašavajući, delovao Kosanovićev primer i koja je, kao činovnik bila neposredno plaćana od vlade.

Kao vođe ovog pokreta istakli su se pretsednik sarajevske opštine Gligorije Jeftanović i pretsednik mostarske opštine Vojislav Šola. Jeftanović je bio bogati posednik, iz ugledne stare sarajevske trgovačke porodice, čovek sa malom ličnom kulturom i bez ikakvih izuzetnih sposobnosti, ali čestit rodoljub i tvrd i postojan borac. Šola je tad bio mlad čovek, sa jedva trideset i tri godine, ali već na glasu. Kao najmlađi član mostarske opštine bio je 1882. godine, za vreme ustanka, osuđen na zatvor. On je učio neku trgovačku školu u Ljubljani, putovao je prilično i razvio se postepeno u svetskog čoveka. Bio je nesumnjiv rodoljub, ali lako sklon za kompromise i stoga ne onoliko čvrst koliko su od njega tražili njegovi sugrađani, naročito mlađi. Posle su se uz njih dvojicu istakli Lazo Jovanović iz Tuzle i naročito Kosta Kujundžić iz Lijevna.

Posle prvog memoranduma došao je u proleće 1897. godine drugi, s novim materialom. Odgovornim činiocima bilo je sad i samim nezgodno da ponovo uskrate prijem narodnih pretstavnika kod cara i da tako doprinesu stvaranju jaza između dvora i naroda. Ali su uspeli da memorandumi za izvesno vreme ostanu bez ikakva vidnijeg uticaja na promenu režima.

Narodne vođe zainteresovale su za to vreme javnost i austrisku stranu; o ovim pitanjima počela se voditi diskusija u zajedničkim delegacijama; i cela stvar je stala očigledno izlaziti iz uskog lokalnog okvira. Vođe su išle i u Carigrad, da tamo, u Patrijaršiji, podnesu projekat svog novog verskog ustava i da ujedno uhvate veze sa ruskim poslanstvom. U tom poslu bio je im je od naročitih usluga srpski poslanik Stojan Novaković.

Pokretu pravoslavnih pridružio se od proleća 1899. godine i pokret muslimana, izazvan otimačinom jedne maloletne muslimanke i njenim preveravanjem. Slučaj, koji se desio u blizini Mostara, stvorio je silno uzbuđenje, u toliko više što nije bio prvi. Na čelo pokreta stavio se učeni i popularni mostarski muftija Ali Fehmi Džabić. Vlast, mesto da preduzme energične mere i uredi stvar, odgovori sa puno cinizma: da je za preveravanje krivo nedovoljno versko vaspitanje muslimana. To je toliko ogorčilo ceo muslimanski svet, njihovu „ehaliju”, da se pokret raširio po svoj zemlji kao vatra nošena najljućim vetrom. Još te iste godine predat je i njihov memorandum caru sa zahtevom o verskoj samoupravi. Prirodna je stvar da je posle toga između muslimanske i pravoslavne opozicije došlo do tešnjih veza i da se saradnja, počega zajedničkom borbom za versku samoupravu, proširila i na ostala pitanja.

Vlada je 1900. godine za kaznu smenila muftiju Džabića, a opštinskog pisara Šerifa Arnautovića, njegova tajnika, otpustila iz službe. Džabić je bio učen, visoko moralan čovek, i stoga sa velikim ugledom, iako je bio nešto krut u odnosu prema ljudima. Arnautović je svršio samo osnovnu školu, ali je bio vrlo bistar, veoma aktivan, rečit, i prosto stvoren za agitatora. U privatnom životu nije važio kao čovek od skrupula, a nije bio ni mnogo stalan u svojim uverenjima, i stoga među mostarskim Srbima nije uživao veliko poverenje. Vlasti su ga znale kao malog činovnika i mislile su da ga mogu lako slomiti. Stoga su ga dale najpre internirati, pa silom i preko reda uzeti u vojsku i najposle osuditi radi smetanja javnog mira. Ali to je upornog Arnautovića napravilo mučenikom i nekom vrstom junaka dana i to mu je, mesto da ga skrši, samo podiglo ugled i značaj. Kad je Džabić početkom 1902. godine otišao sa jednom deputacijom u Carigrad, gde se nalazio sultan kao kalifa i suveren Bosne i Hercegovine, da zainteresuje i tamošnje krugove za muslimanske prilike u okupiranim zemljama, i kad ga je bosanska vlada zbog toga proglasila neovlašćenim iseljenikom i zabranila mu povratak u otadžbinu, Arnautović je ostao kao neka vrsta njegova zamenika u Mostaru i potom kao jedan od glavnih vođa. Stvarno, on je u muslimanskoj opoziciji postao jedan od najuticajnijih članova i jedan od najborbenijih ljudi u celoj zemlji uopšte. On je prvi počeo pisati i govoriti da je sultan još uvek vrhovni gospodar Bosne i Hercegovine i da te dve zemlje nisu sastavni deo Dunavske Monarhije.

Kad je 13. jula 1903. umro ministar Kalaj, došao je za zajedničkog ministra finansija i opet jedan Mađar, baron Stevan Burijan. Burijan je pre toga bio u diplomatskoj službi i proveo je više godina na Balkanu. Dužnost je primio u času kad je u Maćedoniji izbio ilindanski ustanak i kad su Austro-Ugarska i Rusija stavile na dnevni red pitanje reforama u Turskoj. U Beču se osetilo da se u Bosni i Hercegovini ne može više nastavljati kruti sistem odricanja, koga se držao Kalaj, nego da se mora tražiti neki sporazum, ako ni radi čega drugog a ono radi daljih austriskih planova na Balkanu. Burijan je lično bio predusretljiv čovek i liberalnijih načela i stoga sam nije pravio nikakvih ličnih nezgoda, koje su bile tako

česte kod vrlo subjektivnog i impulsivnog Kalaja.

Opozicioni pokret postajao je, međutim, sve širi. Srpska akademska omladina iz Bosne i Hercegovine, prva stasala generacija narodne inteligencije, stupila je 1901. godine u akciju. U posebnim memoarima ona je počela iznositi pred javnost sve tegobe okupatorskog režima i tražiti za narod prava i slobode. I pored preventivne cenzure u zemlji se javlja opoziciona štampa. U Mostaru je još 1897. godine pokrenut *Srpski vjesnik*, ali su njegovi svojeglavi urednici odbili od sebe svu mlađu inteligenciju zemlje. Tek sa *Srpskom riječi* Vasilja Grđića došao je, početkom 1905. godine, pravi narodni organ. Brzo za njim počeli su da izlaze u Mostaru *Narod* (1907.) i *Musavat* (1906.), prvi kao list mlađe grupe intelektualaca a drugi kao oficiozni organ muslimanske opozicije. Petar Kočić osnovao je 1907. godine u Banjoj Luci svoju *Otadžbinu*.

Godine 1905. dale su austro-ugarske vlasti crkveno-školsku autonomiju za pravoslavne u Bosni i Hercegovini. Duga borba za nju, koja je trajala punih devet godina, okončana je izvesnom, makar i polovnom pobedom. Vlasti su se nadale da su tim ustupkom smirile Srbe i ublažile oštrinu njihove opozicije. Neki od starijih vođa, koje je ta borba bila zamorila, pokazivahu, doista, izvesne sklonosti za kompromise. Poče se kao preporučivati da ne valja „goniti vjetar kapom”. Ali mlađi naraštaj novih narodnih, solidno školovanih, ljudi koji se behu vratili u zemlju sa studija ustade energično protiv malaksavanja. Borbu treba nastaviti i proširiti i dati joj novih zamah. Treba preći na nova, socialna i čisto politička pitanja, a nipošto se ne zadovoljiti postignutim. Na tim objašnjenjima došlo je do prvih sukoba između „starih” i „mladih” u Bosni i Hercegovini.

Stare su predstavljali Jeftanović i Šola, sa čaršijom. Njima se posle pridružio od mlađih intelektualaca dr. Milan Srškić, sa nešto bogatih privrednika. Organ te grupe bila je *Srpska riječ*. Ta je grupa bila nesumnjivo rodoljubiva i čisto nacionalna, ali je volela da „taktizira” i stoga je pretpostavljala oportunističke metode. *Narodova* grupa, koju su zvali mostarskom i hercegovačkom zbog pretežnog uticaja tih ljudi u njoj, bila je radikalno-nacionalistička i zalagala se u prvom redu za građanske slobode. Njoj je pripadao najveći deo inteligencije cele zemlje, a vodili su je Dušan Vasiljević, dr. Nikola Stojanović, dr. Uroš Krulj. Kao urednici *Naroda* behu Vasilj Grđić i Risto Radulović, oba borbeni nacionalnisti do srži, a s njima su išli i hercegovački književnici A. Šantić, S. Ćorović i A. Šola. Od starijih vođa *Narodovoj* grupi je bio prišao K. Kujundžić, koji joj je posle postao formalni pretsednik. Grupa *Otadžbine* P. Kočića, borbena, nacionalna, vrlo aktivna, imala je i jasnu socialnu notu. Ona je vrlo energično tražila rešenje agrarnog pitanja, dok su druge dve grupe mislile da to pitanje, istina, treba rešavati, ali ne suviše oštro i radikalno, da se ne bi pokvarila saradnja sa muslimanima. U tom „agrarnom” pravcu bio je počeo da deluje i list *Dan*, kome je bio urednik pesnik i lekar dr. Laza Dimitrijević. ali se brzo otkrilo da s tim listom nisu čista posla. U njegovoj redakciji bio je vrlo aktivan Đorđe Nastić, plaćeni špijun generalštaba i bosanske vlade, koji je posle imao žalosnu ulogu u cetinjskoj bombaškoj aferi i zagrebačkom veleizdajničkom procesu. Ni sam Dimitrijević nije ispao u lepoj svetlosti, iako se branio od toga da je znao za Nastićeve veze i namenu.

Muslimani su svoju borbu nastavljali vrlo aktivno. Godine 1906. oni su proveli organizaciju i proširili svoj program, isto kao i pravoslavni, i na druga pitanja sem čisto verskih. Za svog pretsednika i vođu izabrali su Ali-bega Firdusa iz Lijevna, potomka starih kapetana toga grada, čoveka mudra i pravog kolenovića. Po svojim vezama Firdus je bio bliži starijoj nego mlađoj generaciji političara kod Srba; sa prvom on je, sa svojim drugovima, bio sklopio i formalan politički savez.

Iz borbe za versko-prosvetnu autonomiju razvila se postepeno i borba za pravu političku

autonomiju. Prema ugovoru između muslimanskih i pravoslavnih starijih vođa cilj saradnje je, kako kaže prva tačka, bio ovaj: „Srbi pravoslavne i muslimanske vere obavezuju se raditi i sav narod pozvati da na tome radi da Bosna i Hercegovina dobiju svoju samoupravu pod vrhovnom vlasti svoga suverena Sultana. Kad to bude, narod će po svojoj slobodnoj volji urediti unutrašnje stanje zemlje i birati guvernera naizmence jednog muslimana i jednog pravoslavnog Srbina". Taj program političke autonomije, iako nije bio poznat široj javnosti sa ovim pojedinostima, prihvatili su u ogromnoj većini i pravoslavni i muslimani. Svet je želeo što vidnije izdvajanje iz austro-ugarske zajednice i ovaj mu se oblik autonomije činio najprirodniji i najlakše ostvarljiv.

Protiv autonomije radili su jedino Hrvati, koji su u svom programu imali stalno ujedinjenje sa Hrvatskom. Avgusta 1906. godine imale su se održati velike kombinovane manevre vojske i mornarice između Dubrovnika i Trebinja i na te manevre trebalo je da dođe sam car lično. Tu priliku mislili su izvesni vladini i vojnički krugovi sa nadbiskupom Štadlerom upotrebiti da caru, u ime naroda Bosne i Hercegovine, „odastru molbu" za proglas aneksije. Radi toga je u Docu kod Travnika 15. avgusta bio sazvan veliki narodni zbor Hrvata, koji je rešio da se caru u Trebinju preda memoar sa tom željom. Protiv tih javnih manifestacija, koje su cepale zemlju u dva tabora, članovi iz srpsko-hrvatske koalicije preporučivali su da se to pitanje ne nameće, nego da se njegovo rešenje prepusti slobodnoj volji naroda. Na to je Štadlerov organ *Hrvatski dnevnik*, u 213 broju, doneo članak, u kom se jasno kazalo ovo: „Nijedna se država na svjetu nije stvorila voljom naroda ili plebiscitom". Drugim rečima, tražio se metod sile.

Bojeći se da prilikom careva dolaska u Trebinje ne bi doista došlo do kakvih izjava za aneksiju, pretstavnici Mostara, kao glavnog grada Hercegovine, u ime svih pravoslavnih i muslimana, izjavili su na sednici gradskog veća 27. avgusta da se neće odazvati pozivu i ići da pozdrave cara, ako se njihov dolazak bude dovodio u ma kakvu vezu sa aneksijom i ako se tom prilikom bude ma šta radilo o njoj. Carev dolazak je potom izostao i mesto njega stigao je prestolonaslednik Franc Ferdinand. Mađari su tvrdili da su oni osujetili tu posetu, i to zato što je javno raspravljanje o državopravnom položaju Bosne i Hercegovine uzelo pogrešan pravac, odnosno što bosanska vlada u Sarajevu nije vodila dovoljno računa o njihovom gledištu.

Državopravno raspravljanje nije posle toga više silazilo s dnevnog reda. Muslimanski organ *Musavat* počeo je tražiti da se obrati veća pažnja na dužno poštovanje prema sultanu kao suverenu. Muslimani i pravoslavni slavili su od 1907. godine rođen-dan sultanov skoro demonstrativno bez obzira na kazne. Mlađa srpska inteligencija sa nekima od starijih vođa objavila je 24. maja 1907. godine proglas za stvaranje narodne organizacije, tražeći „potpunu samostalnost". A u svom programu donesenom na velikoj skupštini Narodne organizacije u jesen te godine, ona je naglasila da su „Bosna i Hercegovina sastavni deo turske carevine, kojim Austro-Ugarska na osnovu mandata evropskih sila upravlja". Glavni zahtev cele opozicije, koja je tada pretstavljala četiri petine zemlje, bio je da Bosna i Hercegovina dobiju pune političke slobode, kako bi mogle dati pravog izraza narodnom raspoloženju.

Bosanska vlada znala je vrlo dobro kakvo je to raspoloženje i stoga se bojala da mu da prilike za javan izraz. Stoga je u njenim krugovima sve više sazrevala ova misao: s obzirom na prilike u susedstvu Bosni i Hercegovini će se morati, pre ili posle, ali ne za dugo, dati ustavne slobode. Ali pre nego se one dadu treba stanovništvo tih zemalja u državopravnom pogledu staviti pred gotov čin. Treba izvršiti aneksiju, da ne bi sabor, ako se to ranije ne učini, krenuo sam državnopravno pitanje i doneo odluke, koje bi mogle teško kompromitovati Habzburšku Monarhiju. Već 1. decembra 1907. godine raspravljalo se o

tim stvarima na sednici sve trojice zajedničkih ministara i pretsednika austriske i mađarske vlade. Kad je u leto 1908. izbila mladoturska revolucija i proglašena ustavnost u Turskoj, osetilo se i u Beču da se s pitanjem Bosne i Hercegovine mora na neki način prečistiti. I prečistilo se. Samo što se prilikom tog procesa upotrebio najgrublji i najopasniji metod. Austro-Ugarska vlada pocepala je jednostrano i svojevoljno jedan međunarodni ugovor proglašujući 7. oktobra 1908. aneksiju, ne samo bez prethodnog odobrenja sila, koje su joj na Berlinskom Kongresu dale mandat za okupaciju, nego i bez pristanka Turske Carevine, čiji je sultan bio suveren okupiranih oblasti, i bez pripita naroda o čijoj se sudbini radilo. Austro-Ugarska Monarhija upotrebila je čist metod sile, prelazeći preko svih pravnih i moralnih obzira.

Aneksiona kriza izazvala je velik potres u Evropi. Austro-Ugarska vlada branila je svoj postupak tim da je njen posed bio ugrožen od velikosrpske propagande, a intimno je izražavala radost što je aktom aneksije razbijen san o ostvarenju jedne velike srpske države. U Beču se tvrdo verovalo da je prisajedinjenjem Bosne i Hercegovine njenoj monarhiji bilo zatvoreno srpsko pitanje. U stvari, ono se tek tad otvorilo. Posle tog udarca državnici Srbije shvatili su položaj zemlje i svoju nacionalnu budućnost mnogo dublje i mnogo intenzivnije. I kao nikad pre, u zemlji je, s usredsređenjem svih narodnih snaga, napeta sva živa, pregalačka energija da se skora budućnost pripremi i dočeka kako odgovara pozitivnoj vrednosti naše rase. Sa Srbijom zajedno bila je u aneksionoj krizi teško pogođena i Rusija, koja je posle toga za srpske probleme imala više razumevanja i za njenu budućnost neposrednog interesa. Energičan stav Srbije za vreme krize digao je ogromno njen ugled u očima celog Srpstva, a u Bosni i Hercegovini naročito. Sem toga, tada je i evropska javnost, prvi put posle Berlinskog Kongresa, obratila naročitu pažnju na balkanske probleme i na ulogu i značaj Srbije u njima.

Protiv aneksije uložili su protest vođe pravoslavnih i muslimana u dva maha. Najpre 7. septembra 1908. godine u jednom memoaru predatom ministru Burijanu na Ilidži, kad su se počele pronositi prve vesti o tom, a posle u Budimpešti, 11. oktobra posle izvršenog čina. „Misao koja nas u svakom radu rukovodi, biće idealna težnja našeg naroda za slobodu, da sami o svojoj sudbini odlučujemo, jer je ta misao osveštena narodnom borbom i istorijom”. Iz Pešte je poslata i jedna posebna deputacija, koja je imala da u Parizu, Londonu i Petrogradu izloži gledišta narodne većine iz Bosne i Hercegovine. U toj deputaciji nalazili su se Dušan Vasiljević, Atanasije Šola, Rista Radulović i dr. Murat Sarić. Jedna grupa muslimana otišla je u Carigrad. Ovom prilikom ujedinile su se sve srpske stranke. Jedino je izostao Petar Kočić, koji se pre toga, zbog jednog svog članka, nalazio u zatvoru, duboko potišten. I njegova *Otadžbina* bila je rasturena, a svi mu urednici i bliži saradnici pozatvarani, zbog članka „Barut miriše”, koji se u listu pojavio pre aneksije, ali bez njegovog znanja.

VI
Doba bosanskog sabora

Ustav za Bosnu i Hercegovinu proglašen je 17. februara 1910. godine. Po njemu bosanski sabor se sastojao iz virilnih i izabranih članova. Izbori su se vršili u tri kurije: seoskoj, gradskoj i u kuriji inteligencije i velikih posednika. U svakoj kuriji biralo se odvojeno po verama, sa tačno određenim brojem mandata. Jedino je u prvoj srpskoj kuriji napravljen izuzetak. Tu su imali da glasaju i jevreji i protestanti, da bi paralisali broj nezavisnih srpskih glasova. Vlada nije bila parlamentarna, niti je bila odgovorna saboru. Pretsedništvo sabora nije bilo birano, nego ga je imenovao car. Baveći se samo autonomnim poslovima, sabor nije imao nikakve ingerencije u pitanjima vojske, spoljašnje politike i zajedničkih finansija,

i to ni neposredno, ni posredno (preko delegacija, kao na pr. hrvatski sabor).

Sa ustavnim životom znatno su se promenili raniji odnosi u zemlji. Prvo su se pokolebali muslimani. Za vreme aneksione krize oni su se držali junački. Kad je Turska pristala na sporazum sa Austro-Ugarskom i za 52 miliona kruna odrekla se svih svojih prava, bosanski muslimani su protestovali u Carigradu protiv toga. Ali kad su videli da je popustila Porta, oslabio je, prirodno, i njihov otpor. A i bosanska vlada požurila se da ih što pre zadovolji. Već 15. aprila 1909. godine bila je odobrena njihova verska autonomija. U isto vreme dato im je obećanje da će se agrarno pitanje rešavati samo fakultativno, a ne obligatorno. Za prvog pretsednika bosanskog sabora imenovan je teško bolesni Ali-beg Firdus, koji nije uspeo da dođe ni na jednu sednicu. Činjeno je sve da se prema njima pokaže puno dobre volje, a i radi toga da bi se razbio stari front opozicije.

Nastao je izvestan rascep i među Hrvatima. Jedna, u saboru manja, grupa kupila se oko nadbiskupa Štadlera i njegove hrvatske katoličke udruge; drugu, veću, vodio je dr. Nikola Mandić, sarajevski advokat, kome su, kao i njegovim drugovima, izbornu pobedu osigurali najvećim delom franjevci. Njihova organizacija zvala se Hrvatska narodna zajednica. Dva imena kazuju donekle dva pravca; prvi, pretežno verski, a drugi, pretežno nacionalni. U suštini, i jedna i druga grupa stala je na gledištu hrvatskog državnog prava, ali su se međusobno sporile ne radi tih, koliko radi drugih pitanja. Mandićeva grupa nalazila je, i to s puno razloga, da su Štadlerovi metodi rada bili od velike štete za hrvatsku stvar i da su odbili dosta ljudi, čije bi simpatije inače bile verovatno na njihovoj strani. Štadlerove sledbenike sačinjavali su pretežno stranci, a zajedničari su bili mahom domaći ljudi. Nesumnjiv uspeh Štadlerove akcije bio je taj da se velik deo stranaca katolika već u drugoj generaciji, a u trećoj sigurno, sljubio s Hrvatima i potpuno pohrvatio.

A stranaca je u Bosni i Hercegovini bilo mnogo. Od činovnika i državnih službenika bilo je do 1907. godine svega 32.22% domaćih; ostalo su sve bili „kuferaši”. Među državnim službenicima bilo je 61.56% katolika, 29.92% pravoslavnih i 8.63% muslimana. Razumljivo je stoga, što uspeh Štadlerov nije bio mali. Ali u zemlji se protiv tih stranaca javio vrlo snažan pokret. Jedno, što su uzimali hleb našim ljudima; a drugo, što su im data sva politička prava, pa su u našoj rođenoj zemlji radili protiv nas.

Na izborima za sabor odnele su srpska i muslimanska organizacija sve mandate; nijedan od protivničkih kandidata nije mogao da prođe. Srbi su dobili, po unapred određenom ključu, 31, a muslimani 24 mandata. Hrvatska zajednica dobila je 12, a Udruga samo 4. Pravoslavna i muslimanska opozicija imale bi 55 mandata od 72 koliko je uopšte bilo biranih poslanika.

Ali je već krajem 1910. godine zajednička saradnja između pravoslavnih i muslimana počela slabiti, i to prvenstveno zbog agrarnog pitanja. Srbi su tražili da se ono reši obaveznim otkupom, dok su muslimani pristajali samo na fakultativni. Na tom pitanju došlo je, međutim, do pismenog sporazuma između Srba i Hrvata zajedničara, jer su i jedni i drugi hteli da pomognu svojim kmetovima. Kad je zakon o otkupu kmetova došao na rešavanje, Hrvati su napustili Srbe i glasali sa muslimanima, želeći da ih pridobiju za svoju ideologiju. Iako je za fakultativni otkup glasalo i 11 srpskih poslanika, razlaz između pravoslavnih i muslimana bio je posle toga nepopraviv.

Brzo potom, 1911. godine, stvoren je politički sporazum između muslimana i Hrvata. Oboje su otad sačinjavali vladinu većinu. Od muslimana izdvojilo se pet poslanika na čelu sa Derviš-begom Miralemom i d-rom Muratom Sarićem, koji su i dalje radili sa Srbima. Od izabranih poslanika Srbi i odvojeni muslimani imali su 36 mandata, a muslimanska većina i

Hrvati 35. Ostalu većinu dobili su pomoću virilista, kojih je u Saboru imalo biti 20 sa samo petoricom Srba. Muslimanski disidenti pokrenuli su svoj list *Novi musavat*, koji je još ranije sa *Samoupravom* Osmana Đikića dobio revnog pomagača. Muslimanska većina imala je svoj organ *Zeman*.

U isto vreme nastale su oštre borbe i među samim Srbima. Prva se izdvojila iz Srpske narodne organizacije grupa P. Kočića, nešto iz ličnih, a nešto iz načelnih razloga. Ona nije pristajala ni na kakav kompromis u agrarnom pitanju i nastavljala je borbu u tom pravcu bez obzira. Posle su se razišle i grupe oko *Naroda* i *Srpske Riječi*. Narodovci su nalazili da grupa oko *Riječi* pokazuje i suviše sklonosti za oportunističku politiku i napadali je nepoštedno. Grupa oko *Riječi* je doista pokušavala da nađe sredinu između krajnje opozicije i „guvernamentalne" taktike, ali nije imala dovoljno hrabrosti da se u odlučnim pitanjima jasno opredeli bilo na jednu bilo na drugu stranu.

Kad je početkom 1912. godine mesto barona Burijana došao za zajedničkog ministra finansija dr. L. Bilinski, ugledni poljski parlamentarac, prvi Sloven na tom položaju od okupacije Bosne, njegova je nadležnost bila nešto smanjena prema onoj ranijih ministara. Ali je zato proširena kompetencija novog poglavara zemlje. To je bio Oskar Potjorek, raniji pomoćnik šefa Generalštaba, vojnik sa veoma velikom reputacijom, čovek poverenja prestolonaslednika Franca Ferdinanda. S njegovim dolaskom dobile su naročita maha nove kombinacije o rešavanju jugoslovenskog pitanja.

Franc Ferdinand je označavan kao neprijatelj Mađara. Za nj se manje-više otvoreno govorilo kako misli suzbiti njihovu premoć u Monarhiji i kako u njima uopšte gleda smetnju za mnoge ciljeve jedne veće habzburške politike. U njihovim zahtevima da dobiju samostalnu državnu banku i svoju vojsku on je gledao stare prevratničke tradicije i suzbijao ih je gde je god i koliko je god mogao. Za nj se govorilo da ima u planu preuređenje Dunavske Monarhije na trialističkoj osnovi. Uz Austriju i Mađarsku stvorila bi se kao treće telo jugoslovenska država. Ta jugoslovenska država imala bi da obuhvati Sloveniju, Istru, Hrvatsku, Dalmaciju, Slavoniju, Bosnu i Hercegovinu. Ma da se te kombinacije ne bi mogle ostvariti bez teških kriza i možda građanskog rata, koji bi imao da baci na kolena Mađare; ma da te kombinacije demantuju i dobro upućeni biografi Franca Ferdinanda, u njih se kod nas, ipak, mnogo verovalo, Potjorek je oglašen kao čovek koji ima u Bosni i Hercegovini da pripremi rešenje u tom pravcu.

Potjorek je, doista, bio iskren prijatelj muslimansko-hrvatske saradnje. Naročito je pokazivao pažnju prema muslimanima. Šerifa Arnautovića prizivao je svaki čas kao glavnog njihovog vođu toga vremena. Međutim, ministar Bilinski imao je i svojih kombinacija. On je video da rad u bosanskom saboru ne može da odmiče zbog jake srpske opozicije, a činilo mu se i inače nezgodno da ceo srpski elemenat bude javni protivnik Austro-Ugarske i njene uprave. Stoga se trudio na sve načine da bar jedan deo Srba privuče u vladinu većinu. Pregovori sa grupom oko *Srpske Riječi* pokazivali su da postoje izgledi za to, i to bez naročito teških uslova. Ministar je stvaranje te većine želeo pored tih načelnih razloga, još i stoga, da se obezbedi izglasavanje zajma od 260 miliona za gradnju železnica, koje su imale da posluže prvenstveno interesima same Monarhije, ekonomskim i vojničkim. Sem srpske opozicije na tom pitanju javila se i prva iskrena opozicija Hrvata. Hrvatska grupa, koja se odvojila od većine, bila je mala, imala je svega tri člana (dr. L. Čabrajlić, V. Jelavić i Đ. Džamonja), ali se znatno osetila u političkom životu Bosne. Ona je, prirodno, želela i bliži dodir sa Srbima.

Sasvim nov duh nastao je u zemlji od balkanskih ratova 1912. godine. Uspesi srpske vojske silno su delovali na ceo srpski svet. Digao se duh, ojačala vera. Mladi ljudi odlaze u

dobrovoljce, stariji obilato prilažu za Crveni Krst Srbije i Crne Gore. Svi osećaju da je srpsko pitanje dobilo nove izglede i nov zamah. Srbi, članovi sabora, svi, sem sarajevskog mitropolita E. Letice, dali su jednu izjavu, kojom oštro osuđuju stav austro-ugarske diplomatije prema Srbiji. „Držanje austro-ugarske monarhije”, govorilo se tu, „koja za antikulturne Arnaute traži autonomna prava iako ih Južnim Slovenima u svojoj državi osporava, koja svojim ponašanjem kuša da zabrani Srbiji da uživa plodove svojih sjajnih pobjeda, izazivlje najveće ogorčenje u svim slojevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.” Ta je izjava pala u vladine krugove prosto kao bomba i oni nisu mogli da sakriju svoje iznenađenje i ogorčenje. I stoga kada je izbila skadarska kriza, u proleće 1913. godine, objavljeno je opsadno stanje i iznimne mere uperene samo protiv Srba. Rad svih srpskih društava bi obustavljen, a neka društva (sokoli u prvom redu) potpuno raspuštena. Nisu bila pošteđena čak ni dobrotvorna ženska udruženja.

Kad su prestale te izuzetne mere, položaj Srba poslanika oko *Srpske Riječi* postao je vrlo težak. Vladi su se bili zamerili zbog toga, što su i oni sudelovali pri donošenju one napred pomenute izjave, a radikalnoj srpskoj opoziciji bili su krivi što su i dalje, posle iznimnih mera, pregovarali s vladom o učešću u većini. Pisanje štampe na obe strane bilo je veoma oštro, lični prekori vrlo teški. U jedan mah, zbog njih, M. Srškić je bio pozvao Vasilja Grđića na dvoboj i jedva su prijatelji uspeli da kako-tako smire stvar. Osećajući i sami da su došli na nezgodan teren, a nemajući hrabrosti da se odluče bilo na jednu bilo na drugu stranu, ti poslanici u septembru 1913. položiše svoje mandate. Bilo ih je svega 12. Glavni njihov vođa bio je M. Srškić, a grupi su pripadale i stare vođe G. Jeftanović i V. Šola. Samo, kako Jeftanović nije bio birani poslanik nego virilista, on je od njih jedini zadržao svoj mandat.

Vlada je potom ušla u pregovore sa Danilom Dimovićem, sarajevskim advokatom, rođenim Slavoncem (poticao je iz Sl. Broda), da on obrazuje novu srpsku stranku koja bi ušla u sastav vladine većine. Kao cenu te saradnje ministar Bilinski mu je, protivno mišljenju generala Potjoreka, obećao radikalnije rešenje agrarnog pitanja. Dimović je pristao i kandidovao se sa nekoliko svojih prijatelja i sa nekoliko pristalica ranije grupe *Srpske Riječi*. Narodova grupa postavila je protiv njega kao nosioca svoje liste popularnog pesnika Aleksu Šantića. U prvoj kuriji, gde su glasali činovnici, jevreji i protestanti sa malim delom nezavisne srpske inteligencije, pobedila je, naravno, vladina lista; u gradskoj kuriji pobedu je, međutim, odnela opozicija Kočićeve grupe. Sam Kočić nije više mogao neposredno delovati u narodu, jer je već bio ophrvan svojom opakom bolešću.

Na muslimane je teško delovao nenadni slom Turske Carevine. Tek tada se moglo jasno videti koliko su oni osećali za nju. Organ njihove većine *Zeman* pisao je o balkanskim državama sa toliko besa i žučnosti, kao da je izlazio usred Anadola. Nekoliko mladih ljudi iz njihove sredine, koji su otišli u srpsku vojsku kao četnici i dobrovoljci, pretstavljali su, istina, novi duh, ali su potpuno odudarali od većine. Ova je smatrala da je za turske poraze u glavnom kriva Srbija i nisu mogli lako da se pomire s novom situacijom. S toga je između nje i srpske opozicije bila u taj mah nemoguća svaka prisnija saradnja. Oni su se čak odupirali i vladinoj srpskoj grupi, ali ovoj više zbog obećanja koja je bila dobila od ministra Bilinskog.

Sasvim nov polet unosila je u celo društvo borbena omladina. Na nju je veoma nepovoljno uticao rascep među starijim političarima, kod kojih često puta nisu mogle da se sakriju lične note strasti, pakosti i ambicije. Ona nije bila zadovoljna ni njihovim radom. Ustavni život nije doneo zemlji nikakva vidna napretka. Naprotiv. Tapkalo se u mestu i živelo od sitnih kusura. „Ideal nije espap koji se kupuje, nego duševna snaga života” pisao je ljutito R. Radulović, jedan od ponajboljih naših ideologa. Od Čeha mnogo propovedani sitni rad u

narodu nije ih isto tako zadovoljavao. Od sitnog rada dobiju se i sitni rezultati, govorili su oni, i tražili nešto veće i svetlije. Ogorčeni na ceo režim mladi ljudi su hteli više borbe, i to prave borbe, a ne taktičkog manevrisanja. Njih su trgli revolverski metci Bogdana Žerajića, koje je ispalio 15. juna 1910. na poglavara zemlje, na dan otvaranja bosanskog sabora, kao glas omladine, koja nije htela da se miri sa novim režimom. Vođa te nove generacije, daroviti i buntovni Vladimir Gaćinović, tražio je akcije, borbe, sagorevanja za ideju. On je znao dobro dušu svojih mladih drugova i otvarao pred njima svetle vidike. „U tim malim i jadnim ćuti veliko srce, spava velika volja i teče nova ideja, još slepa, nesvesna, ali ogromna… Oni će biti nova Srpska Plejada, krila naših snova, veliko stihijsko buđenje srpske savesti, profeti naših svih obnova, ličnih, socijalnih i političkih, oni će poravnati urvine koje smo mi napravili, započeti novo vreme, dići nove spomenike”.

Ta omladina prelazila je preko mnogih predubeđenja starijih i postavljala nove ideale. Na njeno formiranje najviše je delovao Jovan Skerlić, kao književni kritičar, kao socialni borac i kao ideolog srpskohrvatskog jedinstva i jugoslovenske zajednice. U redove tih omladinaca, koji su obrazovali svoja tajna udruženja sa imenom „Narodno ujedinjenje”, ulazili su i pravoslavni, i muslimani i katolici. Mesto borbe za Veliku Srbiju ili Veliku Hrvatsku treba raditi da se stvori Jugoslavija, u kojoj će se naći i Velika Srbija i Velika Hrvatska. Ona će obuhvatiti sve i pomiriti sve protivnosti. Mladi ljudi prihvatili su tu ideju sa oduševljenjem i počeli je širiti u svojim redovima sa apsolutnom revnošću. Nikad i nigde kod nas, čini mi se, nije bilo pametnijeg, i srdačnijeg, i nesebičnijeg zalaganja za jednu veliku ideju, kao što je bilo kod tih mladih ljudi.

U njihovim redovima sazrela je i odluka da se rešavanje jugoslovenskog pitanja pospeši energičnim i vidnim buntom protiv režima u jugoslovenskim pokrajinama. Mladi i plahoviti oni nisu mogli da procene sve posledice svojih postupaka. Tako je došlo i do odluke da se austriski prestolonaslednik Franc Ferdinand dočeka u Sarajevu sa bombama i revolverima. U zaveri protiv njega učestvovali su mladi ljudi od sve tri vere, a sam atentat, kako se zna, izveli su na Vidovdan 1914. godine Nedeljko Čabrinović, promašivši, i Gavrilo Princip, pogodivši cilj.

VII
Za vreme rata

Čim je austro-ugarski poslanik napustio Beograd, još one iste noći, počelo je hvatanje i zatvaranje svih uglednijih Srba i onih muslimana koji su držali sa Srbima. U zatvoru su vlasti ujedinile, bez razlike, pripadnike svih srpskih stranaka. Pošteđeni su ostali samo glavni članovi Dimovićeve stranke, a od grupe *Srpske Riječi* jedini od uglednijih Milan Srškić i Risto Hadžidamjanović potpredsednik sarajevske opštine. Srškić je bio rezervni oficir. Njega su, izuzetno, pustili da ide u svoj puk i posle na front, dok su druge, isto tako vojne obveznike, zadržali. Zatvoreni Srbi služili su najpre kao taoci, da bi vojne vlasti mogle nesmetano izvesti mobilizaciju i koncentraciju vojske. Kad je to svršeno, onda su mnoge uputili u internaciju, u Arad, gde ih se skupilo nekoliko hiljada, a druge su optužili i izveli pred sud zbog veleizdaje i ometanja javnog poretka.

Procesi su se nizali jedan za drugim. Na optuženičku klupu izvedeni su najpre atentatori i njihovi pomagači, a zatim đačke organizacije iz Banje Luke, Sarajeva, Mostara i Tuzle, najzad velike grupe veleizdajnika članova *Prosvete*, *Sokola*, *Pobratimstva* i onih pojedinaca za koje se tvrdilo da su bili u neposrednim vezama s *Narodnom Odbranom*. Zatvora je dopala na kraće ili duže vreme skoro cela aktivna srpska inteligencija Bosne i Hercegovine. S njom su bili optuženi i osuđeni i mnogi tadašnji narodni poslanici. Na čelu

liste najvećeg veleizdajničkog procesa, onog u Banjoj Luci, nalazio se Vasilj Grđić, koji je bio osuđen na smrt, a na robiju od više godina bili su upućeni od poslanika: Atanasije Šola, prota Kosta Božić, dr. V. Besarović, Matija Popović, dr. Jovan Simić. U pojedinačnim procesima suđeni su Gl. Jeftanović i Šćepan Grđić, a jedno vreme bio je zatvoren i Vojislav Šola. Od Hrvata je bio izveden pred sud dr. T. Alaupović. Od drugih javnih radnika, mnogi su po godinu-dve dana proveli u internaciji i kao taoci, a mnogi su i završili život u aradskim kazamatima. Među njima i Risto Radulović, Avdo Sumbul i Behdžet Mutevelić.

Za vreme rata neki od tadašnjih vođa i uglednijih javnih radnika behu uspeli da se, pod vrlo teškim uslovima, prebace na rusku stranu. Tako su, među ostalim, u Karpatima i u Galiciji prebegli Rusima Milan Srškić, dr. Živko Nježić, Avdo Hasanbegović i Bogoljub Kujundžić. Van Bosne se behu zatekli za vreme objave rata Dušan Vasiljević i dr. Nikola Stojanović. Velik deo naše omladine uskakao je, sa raznih frontova, u savezničke zemlje i prelazio u dobrovoljačke jedinice srpske i crnogorske vojske. Naročito je bio velik broj Bosanaca i Hercegovaca u prvoj dobrovoljačkoj diviziji, koja se toliko proslavila i stradala u Dobrudži.

Još pre objave rata bilo je došlo do izvesnih tešnjih veza između srpskih političara iz Bosne i hrvatskih iz Dalmacije. Srpski opozicionari *Narodove* grupe nisu bili u dobrim odnosima sa članovima Srpsko-hrvatske koalicije u Zagrebu, a naročito ne sa Svetozarom Pribićevićem. Pribićević je u to vreme svom energijom pomagao Danila Dimovića i branio njegovu oportunističku politiku. On je nalazio da u ono doba, kad je Austrija tražila pošto poto neki razlog da napadne izmorenu Srbiju, ne treba sa srpske strane davati povoda da Austrija izvrši svoju nameru pre pogodnog vremena. Sem toga, on se nadao da bi Dimović, koji je bio vrlo dobro zapisan i u Beču i u Pešti, mogao biti od koristi Srpsko-hrvatskoj koaliciji stalno sumnjičenoj radi nelojalnosti. Stoga ga je posle dao kandidovati i birati i za člana hrvatskog sabora na listi koalicije. Ne slažući se s onima iz Zagreba, narodovci su tražili dodira s političarima iz Splita. Dr. Josip Smodlaka, i svojim stavom i svojim pisanjem, stekao je bio veliko poverenje kod svih Srba i stoga je bilo sasvim prirodno da se stupi u bliže veze s njim i sa d-rom Antom Trumbićem, glavnim vođom dalmatinskih Hrvata. Glavna spona bio je dr. N. Stojanović, čovek finog političkog osećanja.

Po ranijem dogovoru, politički ljudi iz Bosne i Dalmacije, koji se behu našli van granica Austro-Ugarske Monarhije, osnovaše još u jesen 1914. s odobrenjem srpske vlade, Jugoslovenski Odbor. Cilj toga odbora bio je da pred svetskom javnošću izloži gledište Južnih Slovena, naročito onih iz Austro-Ugarske Monarhije, na ceo karakter velike borbe koja se započela i da jasno i čisto obeleži ratne ciljeve našeg naroda. Ideologija toga odbora, kako mu i samo ime kaže, bila je jugoslovenska. U svom memoaru od 6. maja 1915. godine upućenom velikim silama, Odbor je, kao programske reči, istakao ovaj stav: „Jugoslovenski narodi, koje historija poznaje pod imenom Srba, Hrvata i Slovenaca, jedan su isti narod, ujedinjujući sve uvjete da postanu jedna narodna nezavisna država; on ima sva historijska i etnografska prava na čitavo zemljište gdje živi u kompaktnim masama”. U taj odbor ušli su od Bosanaca i Hercegovaca Dušan Vasiljević, dr. N. Stojanović i kasnije Milan Srškić. Od Hrvata i muslimana iz Bosne nije u odboru bilo nikoga.

U Krfskoj deklaraciji od 20. jula 1917. godine, koju su doneli pretstavnici srpske vlade i Jugoslovenskog Odbora, objavljeno je, da, stojeći na gledištu narodnog jedinstva, nova zajednička država Srba, Hrvata i Slovenaca ima biti „slobodna nezavisna kraljevina s jedinstvenom teritorijom i jedinstvenim državljanstvom. Ona će biti ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija na čelu sa dinastijom Karađorđevića”. Pri donošenju ove deklaracije učestvovao je i D. Vasiljević. U trvenjima, koja su posle nastala između N. Pašića i radikalne vlade s jedne i A. Trumbića i jednog dela Jugoslovenskog Odbora s druge strane, bosanski pretstavnici su se trudili da budu lojalni posrednici. Pašić nije bio protiv

jugoslovenske zajednice, ali je hteo, taktizirajući da zna što bi imala da dobije Srbija. Jugoslovenski Odbor zastupao je tada integralnu jugoslovensku orijentaciju, ali su neki njegovi članovi težili da jugoslovenske zemlje pod Austro-Ugarskom zadrže prema Srbiji izvestan samostalniji stav. To se jasno videlo prilikom pregovora u Ženevi, u jesen 1918. kada je imala, da se obrazuje prva jugoslovenska vlada. Bosanski pretstavnici nisu bili složni u svom držanju prema tim pitanjima. Srškić se sasvim stavio na Pašićevo gledište i stoga je istupio iz Odbora; Vasiljević i Stojanović ostali su uz Odbor, ali stalno sa težnjom da premošćuju protivnosti.

U samoj Bosni i Hercegovini nije bilo nikakvog političkog života. Tamo je vladala gvozdena vojnička stega. Srba poslanika gotovo nije ni bilo u slobodi, a koliko ih je bilo moralo je da se drži sasvim povučeno. Ali posle Krfske deklaracije osetila se potreba da se čuju mišljenja i drugih činilaca. Nadbiskup Štadler javio se 17. novembra 1917. sa jednom grupom svojih jednomišljenika da ponovo traži ispunjenje hrvatskih zahteva i da naglasi ove reči: „Vidimo u jakoj Habzburškoj monarhiji najbolji štit proti svojim historijskim neprijateljima, koji lakomo pružaju ruke za hrvatskim teritorijem”. Na tu izjavu, posle nekoliko dana, 26 novembra, došla je deklaracija jedne grupe hrvatskih političara i franjevaca, koja je izrično odbijala to gledište i govorila da oni „stoje na stanovištu Južnoslovenske deklaracije”. Tu izjavu je potpisao i dr. Jozo Sunarić, potpretsednik bosanskog sabora, koji se odvojio od dotadašnje većine i postao u ovo vreme najvidniji vođa bosanskih Hrvata. „Južnoslovenska deklaracija”, na koju su se oni pozivali, nije bila Krfska, nego Majska deklaracija data od poslanika u bečkom Rajhsratu, kojom se, istina, tražilo ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, ali pod žezlom Habzburške dinastije. Ovo drugo stavljeno je, kako su potpisnici uveravali, samo zato da bi se moglo nesmetano zalagati za ono prvo. Posle austriskog poraza, koji se predviđao, ovo drugo otpašće samo po sebi. Mesec dana potom objavljene su i izjave bosanskih i hercegovačkih franjevaca, starih protivnika Štadlerovih, koji su se, kako kažu, javili otvoreno stoga da opovrgnu glasove onih koji govore „kako autohtoni živalj u Bosni nije za gore naglašeno nužno ujedinjenje”.

Muslimanski poslanici i političari nisu davali nikakva glasa od sebe. Čekali su dalji razvoj prilika, koje su ih bile sasvim dezorientisale.

Od početka 1918. godine, osetila se živa potreba da se počne vršiti koncentracija narodnih snaga, kako nas likvidacija rata, koju više nije bilo teško predvideti, ne bi zatekla nepripravne. Hrvatskim političarima u Zagrebu bilo je naročito stalo do toga da i Srbi postanu nešto aktivniji. Ali naši ljudi su ćutali. Za njih se, uostalom, znalo šta žele i kakav im je program . Međutim, oni na saradnju nisu mogli da pristanu sve dotle, dok se izrično pominjalo ujedinjenje pod Habzburškom monarhijom. I to svi iz reda. Sam vođa nekadašnje vladine stranke kod Srba, bistri Danilo Dimović, tražio je sa drugima da se to izostavi. I doista, kad su 2. i 3. marta 1918. vođeni prvi pregovori da se osnuje Narodno Veće, u program je ušla samo ovakva rečenica: da naši ljudi „stojeći na stanovištu narodnoga jedinstva, te oslanjajući se o načelo narodnoga samoodređenja, traže svoju narodnu nezavisnost i na demokratskim temeljima uređenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba”. Na tom sastanku bili su od bosanskih Hrvata dr. J. Sunarić, T. Alaupović i Đ. Džamonja.

Kada je u jesen 1918. godine grof S. Tisa, po carevoj želji, došao u Sarajevo da razgleda situaciju i da vidi narodna raspoloženja za eventualne kombinacije pri rešavanju pripadnosti Bosne i Hercegovine, on je naišao na zajednički front Srba i Hrvata. „Dok god mi živimo u ovom političkom i građanskom ropstvu, mi nismo u stanju dati slobodne izjave”, govorili su oni u svom pismenom memorandumu od 20. septembra. Ali, za svaki slučaj, treba znati, naglašavali su naročito, „da mi osjećamo jedno sa svom našom istokrvnom braćom

Hrvatima, Srbima i Slovencima, ma gdje oni bili". Odbijali su da s njim vode posebne i pojedinačne pregovore; sve što su imali kazati nalazilo se u toj pismenoj pretstavci. Tisa je bio ogorčen. On je bio došao u Bosnu s uverenjem da će moći pocepati narodne redove. Protiv kombinacija s trializmom on je imao kao plan da se Bosni da široka autonomija, ali da se onda pridruži neposredno samoj Mađarskoj. Računao je da će ga u tome pomagati oni Srbi, koji su bili protiv ujedinjenja s Hrvatskom, i muslimani, sa kojima je vodio neke pregovore. Međutim, muslimani su ostali pasivni, a Šerif Arnautović, s kojim je raspravljao o toj stvari, osetio je sam da gubi tle pod nogama. Srbi i Hrvati istupali su jednodušno. Razdražen, Tisa je bio izgubio prisebnost, počeo udarati rukom o sto i razjareno vikati: „Dobro, mi možemo propasti, ali ćemo još uvek imati toliko snage da vas smrvimo". „Vi se nadate nečem od Srbije?" govorio je, ne predušujući. „A znate li, da će ta Srbija biti upravo tolika, da je Bugarska uvek mogne pojesti za doručak!" Prisutni su mu na to okrenuli leđa i izašli iz sobe.

Brzo potom došlo je do odlučnih momenata. Izvršen je proboj solunskog fronta, a u Zagrebu je od 6-8 oktobra stvoreno Narodno Veće. U to Veće ušli su pretstavnici Hrvatske s Rijekom, Dalmacije, Istre, Slovenije, Bosne i Hercegovine. Među bosanskim pretstavnicima bile su zastupljene sve srpske grupe i hrvatske bez Štadlerove. Od muslimana uvedena su mlađa lica, koja nisu pripadala Arnautovićevom krilu, i to dr. Mehmed Spaho i Hamid Svrzo, a od starijih samo dr. Halid beg Hrasnica. Hrvatske legitimiste nalazile su da je ovakvo pretstavništvo izraz njihovih težnja, a srpske i jugoslovenske nacionaliste želele su da dođe do koncentracije svih narodnih snaga. U srpskim redovima bilo je, međutim, protesta. Vojvodina, kao takva, nije bila službeno zastupljena u Narodnom Veću, iako je u nj bio izabran Vasa Stajić, a i u Bosni je bilo pokreta da se buduće spajanje sa Beogradom ne vrši preko Zagreba. Svi ljudi od uticaja trudili su se da se ne unosi razdor u zajednicu pre nego ona bude ostvarena, i da su nepotrebna posebna pripajanja kada je bilo jasno da će se većina Narodnog Veća sigurno izjasniti za sjedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom. Već 19. oktobra Veće je objavilo svoj manifest, u kom je prva tačka sadržavala glavni program: „Tražimo ujedinjenje cjelokupnoga našeg naroda, Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju, bez obzira na ma koje pokrajinske ili državne granice u kojima danas žive".

Pretsedništvo Narodnog Veća postalo je vrhovna vlast za sve pokrajine, koje su u Veću bile zastupljene. Ono je potvrdilo i one vlade, koje su izabrale pojedine pokrajine. Pokrajine su dodelile potom pretsedništvu posebne tajnike kao vezu između njihovih vlada i pretsedništava. Tajnik za Bosnu i Hercegovinu postao je pisac ove knjige. Centraliste su u ovom usredsređivanju vlasti kod pretsedništva Narodnog Veća (A. Korošec, S. Pribićević i A. Pavelić), gledale prvi uslov za pravilno funkcionisanje celog još neuređenog i prilično haotičnog poretka, a federaliste su bile zadovoljne stvaranjem pokrajinskih vlada i zadržavanjem njihova delokruga.

Za pretsednika vlade u Bosni i Hercegovini bio je izabran Atanasije Šola, čovek otmen i pun takta. Njega su na pretsedničku stolicu doveli neposredno iz zatvora u Travniku, u kom se još nalazio kao veleizdajnik. Vlada je obrazovana u znaku koncentracije svih nacionalnih elemenata i bila je pozdravljena s puno poverenja.

Za to vreme Talijani su konačno razbili austrisku vojsku, koja je i inače bila u potpunom rastrojstvu, i počeli su da posedaju i izvesne jugoslovenske oblasti. To je izazvalo nespokojstvo u Dalmaciji, koja je bila na udarcu i u koju su već duboko ulazile talijanske okupacione čete. Radi toga je dalmatinska vlada požurivala pretsedništvo Narodnog Veća da se čas pre donese odluka o sjedinjenju sa Srbijom i Crnom Gorom, kako bi se pred silama Antante svi Jugosloveni pojavili kao prijateljska strana. Odluka je postala potrebna i

zbog toga što sporazumnu ženevsku jugoslovensku vladu sa čisto dualističkim karakterom nisu htele da priznaju ni srpska vlada ni Narodno Veće.

Predlog dalmatinske vlade bio je sasvim konkretan. Do Konstituante, koja će odrediti oblik i ime i uređenje države, vrhovnu vlast imaće regent Aleksandar Karađorđević, a zakonodavnu vlast vršilo bi pretstavništvo sastavljeno iz članova Narodne Skupštine, Narodnog Veća, pretstavnika Crne Gore i Jugoslovenskog Odbora. Za prvo vreme važila bi kao državna srpska zastava „zbog sigurnije zaštite protiv tuđinskih presizanja", a do Konstituante imalo bi služiti kao prestonica Sarajevo. Inicijativu prihvatila je odmah i bosanska vlada, ali se ona nije izjašnjavala o tom da li se slaže i sa svima predlozima koji su dolazili iz Splita.

Kad je 24. novembra u Narodnom Veću donesena odluka o ujedinjenju i kad se rešilo da se toga radi ide u Beograd izabrano je u delegaciju i šest članova iz Bosne i Hercegovine. U prvoj vladi Srba, Hrvata i Slovenaca obrazovanoj 20. decembra 1918. Bosanci i Hercegovci dobili su tri ministarstva, a prvi ministri su postali dr. T. Alaupović, dr. U. Krulj i dr. M. Spaho.

VIII
Posle rata

Sporazuman rad u Narodnom Veću Bosne i Hercegovine nije bio duga veka. Krivice za to, ako se u političkim shvatanjima može uopšte govoriti o krivicama, bilo je na svima stranama. Srbima se moglo čestitati što su uspeli da održe čvrstu disciplinu i da uvere svoje obeskućene i teško unižavane i mrcvarene sunarodnike da se ne svete komšijama, koji su ih, u svojoj nerazumnosti, bili zadužili teškim zlom. Svi su osetili potrebu da s mukom stečenu slobodu ne treba zalivati bratskom krvlju i ugušili su u sebi želje za osvetom. Jedino što većina njih nije mogla lako prežaliti to je što nije, mesto države Srba, Hrvata i Slovenaca, stvorena Velika Srbija. Srpski elemenat u svojoj ogromnoj većini tražio je to. Godinama je epskom tradicijom i drugim vaspitanjem čekao da se obnovi Dušanovo carstvo i kad se dala prilika za to on se pitao zašto se to ne ostvaruje. Stoga je jedan zbor narodnih ljudi u Banjoj Luci proglasio neposredno spajanje sa Srbijom, a u Sarajevu je na Sv. Savu 1919. bio izabran jedan odbor koji se spremao da organizuje posebnu srpsku nacionalnu stranku.

To srpsko gledište sve se više radikaliziralo, u koliko su češće dolazili glasovi iz Hrvatske da se tamo šire vesti kako buduća zajednička država ima postati republika. Kod Srba je, međutim, i pre, a za vreme rata naročito, bio stvoren pravi kult kralja Petra. U koliko su ga protivnici ljuće grdili, u toliko je više on rastao u očima našeg sveta. Pamtilo se da je on nekad bio četnik u Bosni, a znalo se i po najzabačenijim selima koliko je Srbija i ceo srpski narod dobio maha i poleta za vreme njegove vlade. Isticanje republikanskog programa Srbi su smatrali kao neku vrstu izazivanja i odbijali su i pomisao o svakoj zajednici koja bi se stvarala s odbacivanjem dinastije Karađorđevića. Bosanski Hrvati u zagrebačkom Narodnom Veću nisu pravili nikakva pitanja o dinastiji i trudili su se da se sve raspravlja sa što manje strasti, ali ljudi iz naroda nisu uvek imali pred očima njih, nego one znane i neznane palanačke političare i agitatore koji su u svojim razgovorima bivali sve otsečniji, u koliko su imali manje odgovornosti.

Nekoliko prijatelja Srpskohrvatske Koalicije beše došlo na misao kako bi bilo od velike koristi da se aktivnost te političke stranke, koja je u Hrvatskoj toliko doprinela za tešnju saradnju između Srba i Hrvata i za pravilnije shvatanje celog našeg nacionalnog problema,

proširi na celo područje države. S tom idejom došli su, po pozivu, u Sarajevo Svetozar Pribićević, dr. Edo Lukinić, dr. B. Gavrilović, dr. A. Kramer i mnogo drugih političara, da upravo tu, na tom terenu najveće mešavine kod nas, pokušaju sreću. Na konferencijama i velikom zboru, držanim od 15–17. februara 1919. godine, osnovana je Demokratska Stranka da okupi oko bivše Srpskohrvatske Koalicije sve elemente slične ideologije. Program je bio kratak i jasan: na osnovu načela narodnog jedinstva ima se obrazovati jedinstvena država, parlamentarna monarhija sa dinastijom Karađorđevića, sa što širom administrativnom decentralizacijom. U tu stranku stupile su u Bosni sve srpske grupe, Hrvati koji su simpatisali Koaliciji i jedan deo mlađih muslimana.

Hrvatska zajednica, pod vođstvom dra J. Sunarića, nije prišla ovoj stranci. Ona je bila za federalizam, ako ne plemenski, a ono bar administrativni. A sa novom strankom došla je odmah i u sukob prilikom podele broja mandata za novo Narodno Pretstavništvo. Srbi nisu pravili pitanje od toga koliki će broj mandata dobiti Hrvati, ali su energično odbili da prime njihova kandidata d-ra Nikolu Mandića. Postojao je sporazum, čvrsto dotad održavan, da se u Narodna Veća ne biraju ljudi koji su radili protiv narodnog jedinstva i koji su se teško kompromitovali za vreme rata. Stoga u Zagrebu za tamošnje Narodno Veće nije uzet ni jedan jedini frankovac. Dr. N. Mandić bio je zamenik poglavara zemlje, generala Potjoreka, i u tom svojstvu on je protiv Srba učinio nekoliko ispada koji nisu bili u okviru njegove službe i koji od njega nisu bili, u takvom obliku, ni traženi. Posle oslobođenja nije niko tražio da on za te ispade ponese neku krivičnu odgovornost ili da uopšte bude gonjen, ali je bilo sasvim razumljivo što Srbi nisu pristajali i da mu se daje počast odašiljanjem u prvo Narodno Pretstavništvo. U toliko pre što za to Pretstavništvo nisu, u ono uzmeteženo doba, mogli biti vršeni pravi izbori, nego su ljudi delegirali po izvesnom uzajamnom sporazumu među strankama.

U novu stranku nije ušla ni Jugoslovenska Muslimanska Organizacija. To je bila nova tvorevina. Ranije je postojala Muslimanska Narodna Organizacija koja je politički išla jedno vreme sa Srbima, a jedno sa Hrvatima, ali koja se nije, kao takva, opredeljivala ni za jedno nacionalno obeležje, sasvim u duhu i tradiciji njihovih širokih masa. Za vreme rata uticaj dotadašnjeg vođstva te organizacije bio je vidno opao, a glavni ljudi iz nje nisu znali kako da se snađu. Nijedan od njih nije učestvovao ni pri jednoj izjavi koje su počele „padati" od maja 1917. godine, niti su bili prisutni pri osnivačkim sednicama za stvaranje Narodnog Veća, niti su se izložili pri zajedničkom istupanju Srba i Hrvata, pred grofom Tisom. Kad su došli odlučni dani pred slom Austrije u ime muslimana govore ljudi koji nisu pripadali toj staroj organizaciji i koji su joj, šta više, bili otvoreni protivnici.

Tad na čelo muslimana Bosne i Hercegovine izbija dr Mehmed Spaho. Bio je to relativno mlad čovek (imao je 35 godina) ali se istakao kao jedan između prvih muslimanskih intelektualaca, koji je svoje studije, sa doktoratom, završio u Beču. Od 1910. godine postao je prvi tajnik Trgovačko-Obrtničke Komore u Sarajevu i kao takav došao je u bliže veze sa važnijim privrednim krugovima. Bio je protivnik politike Šerifa Arnautovića, koja je muslimane dovela doista u nezgodan položaj. Videvši novi kurs on je, među prvima, prihvatio jugoslovensku ideologiju i u tom pravcu uputio i novu organizaciju. Za muslimane ona je bila i najpogodnija. Oni su svi manje-više bili svesni svog slovenskog porekla i jugoslovenske zajednice, i prema tom, nije im padalo nimalo teško da se i obeleže kao Jugosloveni, ne morajući da se izjašnjavaju ni za Srpstvo ni za Hrvatstvo. Pojedinci među njima, ponajviše intelektualci, imali su i iskazivali su svoja uverenja, ali je široka organizacija nosila ne samo ime, nego i stvarno taj oštri karakter. Samo treba iskreno priznati da to nije bio izraz neke izrađenije jugoslovenske ideologije, koliko način da se ostane pri doslednoj nacionalnoj neutralnosti.

U novoj situaciji muslimane je naročito pogađalo to što je agrarno pitanje bilo od prvog časa stavljeno kao neodložno pitanje opšte državne politike. Proglašeno je načelo da zemlja pripada onom ko je obrađuje. Muslimanskim vođama bilo je jasno da će se to rešavanje morati izvesti, ali su oni gledali da to bude sa izvesnom pravednom otštetom, kako se muslimanski posednici ne bi jednog dana našli kao beskućnici i nevoljnici. U težačkim masama, kao i kod izvesnog dela mlađe inteligencije, javile su se težnje da se o posednicima ne vodi mnogo računa. Stoga su pored kmetovskih zemalja uzimali i čisto beglučke, tvrdeći da posednici do njih nisu došli svojim znojem, nego otimačinom. Konzervativni po prirodi, sami lično nedužni za ono što se zbivalo u prošlosti, a osećajući da se teško mogu odupreti sve jačoj struji novog vremena, muslimani su, zabrinuti za svoju budućnost i za svoje egzistencije, počeli gusto sabijati svoje redove. Muslimanski težak, sa malim izuzetkom, pribio se uz svog agu, u neodoljivom osećanju verske privrženosti. Svi su tražili da se povežu što čvršće, i svi su tražili čoveka ko će da ih brani i povede. Spaho im je došao u pravi čas. On se stavio na čelo pokreta, da brani muslimanske interese; ali, u isti mah da se ne stavlja u protivnost, ni u jednom presudnom trenutku, sa interesima državne celine i velikih državnih potreba. Novoj, u Sarajevu otvorenoj, Demokratskoj Stranci on se nije pridružio zbog toga što su njeni pretstavnici, u većini, bili za radikalno rešenje agrarnog pitanja. Kao ministar otstupio je već u martu 1919. godine, što mandati njegovih drugova iz Jugoslavenske Muslimanske Organizacije nisu bili verificirani, nego su, mesto njih, bili izabrani pretstavnici muslimana pripadnika Demokratske Stranke. U privremenom Narodnom Predstavništvu stupio je Spaho, sa d-rom H. Hrasnicom, u Narodni Klub, da pomaže politiku Stojana Protića, koja je prema muslimanskom gledištu pokazivala više predusretljivosti.

U aprilu 1919. godine stvorena je Demokratska Zajednica od pretstavnika srbijanske opozicije (samostalnih radikala, nacionalista i naprednjaka) i novostvorene Demokratske Stranke. Protiv te nove grupacije bili su u Srbiji radikali, u Hrvatskoj pravaši, a u Slovenačkoj Ljudska Stranka. Odmah potom nastalo je političko pregrupisavanje i u Bosni i Hercegovini. Srbi, u većini, prišli su i tu radikalima, kao i Srbi u Vojvodini. Lični prestiž Nikole Pašića bio je ogroman. Posle kralja Petra i vojvode Putnika, on je bio nesumnjivo najpopularnija ličnost. Svi uspesi Srbije od balkanskih ratova vezani su za njegovo ime i za njegovu ničim nepomućenu veru u naš uspeh i u njegovu političku doslednost i postojanost. Sva čaršija bila je skoro listom za nj, a i velik deo težačkog sveta. Od političara uz radikale je pristala cela grupa oko Srpske Riječi, nešto iz uverenja, a nešto da poprave glas posle svoje ranije oportunističke politike. Inteligencija, u većini, opredelila se za demokrate, dok se jedan deo zemljoradnika kolebao. Po simpatijama on bi bio za radikale kao pretstavnike velikosrpskog programa, ali se bojao radikalske agrarne reforme, za koju se bilo čulo da nije onakva i u onom duhu kakvu bi oni želeli. I kad se to u izvesnoj meri obistinilo, taj se deo težačkog sveta, pretežno u Bosanskoj Krajini, opredelio za zemljoradničku stranku i ostao joj veran sve do današnjih dana. Zbog tog stava radikalske stranke izdvojio se od demokrata i jedan deo muslimana (sva tri njihova poslanika iz Krajine) i prišao je radikalima; a oni muslimani, koji su i dalje ostali u Demokratskoj Stranci, iako vrlo čestiti ljudi, izgubili su svaki uticaj u svojim masama. Nijedan od njih nije mogao posle biti izabran za narodnog poslanika. Isti je slučaj bio i sa glavnim vođama oko bivših grupa Naroda i Otadžbine, koji su ušli mahom u Demokratsku Stranku, ali čiju politiku prema Hrvatima široki slojevi tada nisu razumevali u dovoljnoj meri i stoga nisu hteli da prihvate.

U izborima za Ustavotvornu Skupštinu od 1920. godine radikali su dobili u Bosni i Hercegovini 59.443 glasova ili 18%, a demokrati samo 18.500 ili 5,6%. Zemljoradnici su bili skoro ravni radikalima i isterali su 55.108 glasova ili 16.6%. Najveći broj dobila je Muslimanska narodna organizacija, 110.895 glasova ili 33.5%. Hrvati su u te izbore išli

pocepani. Njihova težačka stranka, koja je imala izvesnih veza sa Radićevim pokretom, ali koja se još nije bila solidarisala sa njim, postigla je većinu sa 38.400 glasova ili 11,6%. Druga grupa, „hrvatska pučka stranka” sa nešto klerikalne primese, imala je 20.774 glasa ili 6.3%.

Zemljoradnici iz Bosne i Hercegovine, želeći da odaju priznanje izvesnim istaknutim naučnim i nacionalnim radnicima iz Srbije, i da u Ustavotvornu Skupštinu uđu ljudi sa što više znanja i autoriteta, bili su ponudili mandate Jovanu Cvijiću, Slobodanu Jovanoviću i Jovanu M. Jovanoviću. Prva dvojica nisu htela da ulaze u dnevnu politiku i zahvalila su se, a Jovan M. Jovanović ostao je od 1920. godine stalno pretstavnik banjalučkog sreza i glava stranke. I radikali su pozivali prvake iz Srbije, ali samo stranačke, kao N. Pašića, M. Vesnića, M. Spalajkovića, jedno da im se oduže za njihov nacionalni rad, a drugo da sa njihovim imenima kao pod nacionalnim zastavama, okupe što više birača. Za vođama su potom nagrnula u Bosnu i druga lica, koja nisu mogla da nađu mandata u svojim sredinama. Karakteristična je, uopšte, pojava kako su mnogi od političara i agitatora iz Srbije smatrali kao sasvim prirodno, da se u novim oblastima naturaju kao poslanici i vođe i da tim izazivaju neraspoloženja i surevnjivost lokalnih, često mnogo zaslužnijih a ponekad i boljih ljudi. Od bosanskih Srba političara među radikalima vodio je glavnu reč. M. Srškić, koji je vrlo dobro stojao u sarajevskoj čaršiji, kod Srba i Jevreja, i u sarajevskom okrugu. Pored njega nije se istakao nijedan drugi, i to za čitav niz godina.

Za donošenje Vidovdanskog ustava 1921. godine, glasali su, pored radikala i demokrata, i bosanski muslimani. Oni nisu pravili u taj mah pitanje od njegova unitarističkog karaktera, ali su bezuslovno tražili da se, pri podeli zemlje na oblasti, ne dira u granice Bosne i Hercegovine, onakve kakve su bile ostale od turske i austriske vlasti. Učinili su to koliko iz izvesnog autonomističkog nasleđa toliko i iz bojazni da se novim razgraničenjima ne bi pocepali muslimanski redovi, koji u starim granicama pretstavljaju izvesnog političkog činioca, a koji bi se u novom grupisanju mogli podeliti i izgubiti od svog značaja. Tražili su uz to i dobili izvesne ustupke finansiske prirode u rešavanju agrarnog pitanja.

Ali, brzo posle izglasavanja Vidovdanskog ustanka, među muslimanima je došlo do izvesnog previranja. Muslimanski listovi pisali su sa neobičnom oštrinom protiv novog stanja ne napadajući samo pojedine slučajeve neispravnosti, nego i ceo poredak uopšte. Jedan deo poslanika simpatisao je sa hrvatskom opozicijom i, ma da se nije hteo pridružiti njihovom isključivom gledištu, nalazio je da im ipak treba pružiti izvesnu pomoć. Samo vođstvo muslimana približilo se shvatanjima dra A. Korošca, koji je tražio što širu autonomiju za Sloveniju, pa, prirodno, potom i za Bosnu. Tokom 1922. godine došlo je do otvorenog cepanja među muslimanima. Tuzlanski muftija Ibrahim Maglajić, jedan od prvaka koji je vrlo mnogo doprineo uspehu nove Jugoslovenske Muslimanske Organizacije na prvim izborima („Selam ti je muftija, njegova je treća kutija”), sa d-rom Hamdijom Karamehmedovićem i još nekoliko poslanika, odvojio se od Spahine grupe i prišao radikalima, ali nije uspeo da mnogo pokoleba samu Organizaciju. Na njenom kongresu, držanom 15. juna 1922., ona se, sa ogromnom većinom, izjasnila za autonomistički program. Spaho je ostao stvarni šef stranke i pretstavnik muslimanske većine, koju mu sve do danas niko nije mogao preoteti.

Srpski političari, koji su ranije pripadali grupi oko Naroda, a koji su prišli Demokratskoj Stranci, nisu nikad stvorili intimniji dodir sa Svetozarom Pribićevićem. Oni su i sad nalazili, kao i ranije, da je on u svojim načelima suviše apsolutan, a u metodama suviše prek. Verovali su da je on lično mnogo doprineo zaoštravanju srpsko-hrvatskih odnosa. Stoga su preuzeli akciju da se dođe do neposrednije izmene misli između Srba i Hrvata, pa, ako bude potrebno, i do revizije Vidovdanskog ustava. S tim ciljem oni su krajem juna 1922. održali

jednu prethodnu konferenciju na Ilidži, a potom, 10. septembra, i veliki kongres intelektualaca u Zagrebu. Na taj kongres došli su pripadnici mnogih stranaka, sem radikala, a iz Bosne i Hercegovine neke demokrate, zemljoradnici, muslimani iz Spahine grupe i nekoliko politički neopredeljenih lica.

Posle toga kongresa, koji je izveo vidan rascep među demokratima, došlo je krajem 1922. do obrazovanja prvog homogenog radikalskog kabineta. Na izborima od 1923. godine znatno su porasli muslimani i radikali. Prvi su dobili 122.494 glasa (32%), a drugi 92.623 (24.4%). Zemljoradnici su zadržali svoj broj 58.562 glasa (15.4%), a demokrate su pale na 13.681 (3.6%). Hrvati su na izbore te godine išli kompaktni kao hrvatska seljačka stranka i dobili su 68.013 glasova (17.9%).

Kod Hrvata starije njihove vođe bile su se potpuno povukle. Sunarić i njegova grupa pripadali su, sem Jelavića, pravaškim redovima i stoga su bili politički bliže grupi federalista nego Radićevoj seljačkoj stranci. Nijedan od starijih hrvatskih vođa, koji su imali glasa u narodu, i nijedan od uglednijih franjevaca u zemlji, nije tada još hteo javno da se pridruži Radićevom pokretu, i da mu se stavi u Bosni na čelo. Radićevi ljudi, koji su ipak dobili većinu u narodu, behu mahom mladi, novi i bez pravog značaja. Njih je vodila jedna misao, a za lokalnog vođu mogao je doći ma ko s reda. Te lokalne vođe imale su nekog uticaja dok su plovile opštom strujom, a čim bi se odvojile, kao na pr. Nikola Preka, koji je jedno vreme tobože vodio Hercegovinu, gubile su odmah svaku vrednost kao politički ljudi. Dr. Juraj Šutej, koji je za vreme rata, kao sudski pisar, stvorio sebi lep glas prijatelja srpskih stradalnika i ispravna čoveka, došao je do većeg izražaja u novije vreme. Međutim, od 1923. godine postalo je jasno da hrvatsku politiku Bosne i Hercegovine ne vode ni Sarajevo ni Mostar, nego samo Zagreb, pošto je ta politika sve više dobijala karakter pravog narodnog pokreta.

Tokom 1924. godine stvoren je u Skupštini prvi opozicioni blok, kome su pripadali demokrati, zemljoradnici, slovenska ljudska stranka i muslimanska organizacija. Do njegovoga obrazovanja išlo se dosta sporo, jer među strankama nije bilo dovoljno poverenja. Upadala je za to vreme u oči razlika u držanju između muslimana Bosne i Hercegovine i onih iz Južne Srbije organizovanih u Džemijetu. Dok su prvi ušli u opoziciju i bili u njoj vrlo aktivni, Džemijet je pomagao stalno radikalsku vladu. Dr. Korošec i dr. Spaho išli su ponajviše zajedno, uglavnom stoga što su u svojim sredinama imali podjednake interese. Zahvaljujući verskoj disciplini svojih pristalica oni su imali u tim sredinama presudan značaj, i to Korošec apsolutno, a Spaho u veštoj saradnji čas sa srpskim čas sa hrvatskim grupacijama. Godine 1923. oni su obojica prihvatili saradnju sa Radićevim federalističkim blokom, ali nisu hteli da se identifikuju i sa Radićevom politikom. Stoga su ostali u beogradskoj skupštini gledajući da postanu posrednici između dve dosta velike protivnosti. Jedno vreme su se zalagali za to da na vlasti ostane homogeni radikalski kabinet, kako bi se olakšali pregovori između većine Srba, većine Hrvata i većine Slovenaca. Spaho je i lično sarađivao na stvaranju takozvanog Markova protokola. Kad se nade, koje su Korošec i Spaho onda polagali na radikale, nisu ostvarile, prišli su obojica saradnji sa demokratama. Nema sumnje da se dobrim delom imalo zahvaliti i njima što su hrvatski poslanici u martu 1924. godine došli u Skupštinu.

Kad je 27. jula 1924. godine obrazovana vlada Ljubomira Davidovića Spaho je, kao jedan od najaktivnijih saradnika na politici izmirenja, ušao u njegov kabinet kao ministar finansija. Ta se vlada nije dugo održala i zamenjena je u jesen iste godine koalicijom radikala i samostalnih demokrata, koji su se pod vođstvom S. Pribićevića izdvojili iz Demokratske stranke. Na izborima od 1927. godine radikali su u Bosni i Hercegovini dostigli svoj vrhunac. Dobili su 183.308 glasova ili 37.1%, a Jugoslovenska Muslimanska

Organizacija isterala je u opoziciji 127.690 glasova (29.9%). Hrvatska seljačka stranka, koja je okupila sve Hrvate, sabrala je 83.387 glasova ili 19.5%. Demokrati su bili skoro slišteni; u celoj zemlji postigli su svega 4871 glas. Mesto njih digli su se samostalni demokrati sa 20.533 glasa ili 4.8%, koje su dobili mahom u srezovima na granici Like i Banije. Na tim izborima, koji su vođeni pod parolom „Srbi na okup", bili su prepolovljeni i zemljoradnici. Oni su dobili 26.326 glasova (6.2%) izgubivši jedan deo birača u glavnom u korist radikala.

Opozicioni blok razbio se prvi put u leto 1925. godine, kad su obrazovali svoju prvu zajedničku vladu radikali i Radićevci. U prvim vladama te nove koalicije, kojima su stajali na čelu N. Pašić i N. Uzunović, nisu učestvovali ni Korošec ni Spaho. Oni su i dalje ostali u opoziciji, zajedno sa demokratama. Naročito se u to vreme zaoštravala protivnost između M. Srškića s jedne i Spahe sa druge strane, koja je imala vrlo jaka odjeka u Sarajevu, odakle su obojica bili rodom i gde su obojica držali svoje borbene štabove. Ta je protivnost postala vremenom tolika da je isključivala svaku ličnu saradnju čak i onda kad je između njihovih stranaka dolazilo do sporazuma i bližih veza. Srškić je u ovo vreme bio neosporni pretstavnik većine bosanskih Srba, kao što je Spaho bio muslimanski. Svi načelni i partiski sukobi dobijali su, usled toga, brzo i ličnu notu; u toliko više, što su je pojačavali sitni lokalni sukobi i čaršiski računi. Sem toga, prilikom oblasnih izbora muslimani su udruženi sa opozicionim strankama, dobili u mnogo oblasti, pa i u samoj sarajevskoj, prevagu, isto kao što su je imali i u mnogim gradskim opštinama. Srbi su tada često prebacivali muslimanima da jednu politiku vode u Beogradu, a drugu u Bosni, pa je i to u dosta pitanja dovodilo do sukoba.

Drugi poremećaj izazvao je u Opozicionom bloku A. Korošec, kad je 1. februara 1927. godine ušao u vladu sa radikalima bez ostalih delova opozicije, pa čak i bez muslimana. Tek kad je u aprilu 1927. došlo do nove koalicije između radikala i demokrata, koja je naskoro dobila i izborni mandat, ušao je u kabinet Velimira Vukićevića i Spaho kao ministar trgovine. Na izborima, koje je ta vlada provela, radikali su naglo i mnogo opali. Dobili su preko 70.000 glasova manje nego prošli put, odnosno svega 111.671 ili 27.5%. Mesto njih ojačali su, kao stranke opozicije, zemljoradnici i samostalni demokrati. Prvi su povratili svoj stari broj od 56.888 glasova ili 13.9%, a drugi su skupili 24.407 glasova ili 6%. Muslimanska organizacija je došla po broju svojih glasova na prvom mesto, dobivši 125.121 birača, odnosno 30.8%. Opala je bila znatno hrvatska seljačka stranka, koja je dobila 68.840 glasova ili 16.9%. Protiv nje se pojavila ovog puta ponovo hrvatska „pučka" ili klerikalna stranka, ali ta nije mogla preterati svoj broj glasača preko 6835.

Posle krvave scene u Narodnoj Skupštini od 20. juna 1928. godine, koja je teško pomutila i ceo tok normalizacije našeg političkog života, naše stranke, skoro sve iz reda, izgubile su prisustvo duha. Nisu znale da se snađu i pogode pravi put. Vladina većina mislila je da se može s malim izmenama nastaviti stari program. Mesto V. Vukićevića došao je za pretsednika vlade A. Korošec, a u njegovom kabinetu ostali su, pored radikala i demokrata i slovenske ljudske stranke, i bosanski muslimani. Ali, kao što se zna, ta vlada nije mogla da se održi, naročito kad se iza smrti Stepana Radića situacija pogoršala do skoro nepodnošljive mere.

Kad je 6. januara 1929. godine bilo raspušteno narodno pretstavništvo i ukinut Vidovdanski ustav, u novu vladu generala Petra Živkovića ušli su, kao pretstavnici bosanskih političara, M. Srškić, dr. T. Alaupović i dr. U. Krulj. Spaho je prešao u opoziciju i nije hteo da primi portfelj trgovine, koji je za njega bio rezervisan. Alaupović je bio vrlo simpatičan i čestit čovek, cenjen u svima krugovima kao dobar školski radnik i jedan od prvih književnika novog pravca, ali niti je on sam, po svojoj prirodi, bio političar, niti su ga kao takvog

smatrali. Njegov ulazak u vladu, kao i ulazak drugih Hrvata, nije stoga značio nikakvu zadovoljštinu za Radićevu stranku, koja je imala, jedina, poverenje ogromne većine Hrvata. Šta više, s izborom izvesnih ljudi učinjena je nesumnjiva pogreška. Ulazak u vladu, na pr., O. Frangeša nije bio nikakav ustupak za Hrvate, a na Srbe, koji su znali stvari, delovao je vrlo bolno. On je bio član bosanske Potjorekove vlade i ostavio je nemile uspomene izvesnim svojim javnim antisrpskim izjavama i postupcima. Je li bilo potrebno, pitalo se s mnogo strana, da baš on ponese zastavu novog kursa?

Bosanski Srbi, verujući iskreno da se država nalazi u opasnosti, trudili su se da pomognu Kraljevo nastojanje za stišavanje političkih strasti. Sva njihova borba pre rata bila je duboko nacionalna i oni su mislili da je treba i tad produžiti. Stranački život među njima bio je još relativno mlad i stoga bez onako jakog korena kakav je bio u Srbiji. Ugledni raniji borci kao Vasilj Grđić, Atanasije Šola, Milan Božić, Matia Popović, S. Ljubibratić i dr. prihvatili su novu situaciju i ušli ponovo u aktivnu politiku. Jugoslovenski program, koji je istakao novi kurs, pretstavljao je za njih onu ideologiju za koju su stradali i koja im se činila kao najveći ideal te borbe. Priznavali su, pošteno, da im je bilo teško što je pri sprovođenju tog programa bila žrtvovana, u velikoj meri, slobodarska tradicija Srbije, ali su se nadali da to neće dugo trajati. I široki krugovi primili su, s početka, promenu režima s izvesnim olakšanjem, jer je ne partiska nego partizanska politika, i za tako kratko vreme od desetak godina, uspela da ne samo posije svoje mnoge zle klice, nego i da donese nakazne plodove svake vrste. S toga gledišta treba razumeti što je odziv Srba za šestojanuarsku politiku bio relativno velik i što je sve do danas, naročito u središnjoj i istočnoj Bosni, Jugoslovenska nacionalna stranka zadržala na desetine hiljada svojih pristalica.

Ali je isto tako ostalo i mnogo opozicije. Ograničavanje lične slobode, sputavanje otvorene kritike i javne kontrole omogućili su mnoge pojave samovolje i samovlašća upravnih organa. Ni upravni sistem ni upravni aparat nisu bili na onakvoj visini, kakvu je svet hteo da ima i kojima bi se želeo i mogao pohvaliti. Sem toga, naš svet svoje glave nije mogao da se pomiri s tim da mu se izvesna shvatanja i uverenja naturaju kroz levak. U opoziciji je ostalo nešto radikala, izvestan broj samostalnih demokrata i veći deo zemljoradnika. Kao glavni pretstavnici opozicije u zemlji bili su prota Dušan Kecmanović (od samostalnih demokrata), dr. Branko Čubrilović, dr. M. Tupanjanin, Č. Kokanović (od zemljoradnika), dr. Pero Mandić (od demokrata), dr. Milan Jojkić i Kosta Majkić (od radikala).

Muslimani su ostali u opoziciji do 1935. godine, kada su, zajedno sa strankom A. Korošeca sklopili sporazum sa radikalima i stvorili Jugoslovensku radikalnu zajednicu. U izbore protiv vlade g. Jevtića oni su još išli zajedno sa Udruženom opozicijom, pa su se, pred obrazovanje vlade M. Stojanovića, odvojili od nje. Ostali su u zajednici sa grupom M. Stojadinovića i onda kad je između radikala nastao rascep i kad se Glavni odbor radikalne stranke javno ogradio od vladine politike i čak poveo i borbu protiv nje.

IX
Današnje stanje

Po administrativnoj podeli Bosne i Hercegovine izvedenoj 1931. godine celo područje tih pokrajina nalazi se danas u četiri banovine. Drinska obuhvata istočnu Bosnu i zapadnu Srbiju; zetska spaja istočnu Hercegovinu, Crnu Goru s jednim delom Stare Srbije i južnu Dalmaciju; u primorsku spadaju severna Dalmacija, jugozapadna Bosna i zapadna Hercegovina; jedino vrbaska banovina ima skoro isključivo bosanski karakter; njoj su pridodata samo dva-tri sreza iz susedne Hrvatske. Podela ta nije bila najbolje primljena, jer je pokidala mnoge stare privredne, saobraćajne i kulturne veze. Mostar je, na pr., izdvojen

iz Hercegovine, kojoj je stolećima bio stvarna glava, i pripojen je Splitu i njegovom području, s kojim su veze uvek bile sporedne. Isti je slučaj i sa Stocem, slikovitim gradom Rizvanbegovića u Hercegovini; a sličan sa Travnikom i Fojnicom u Bosni. Jedino se danas u vrbaskoj banovini javlja poseban lokalni, „vrbaski", patriotizam, koji brani značaj i interese tog područja i čuva Banju Luku od zahvata bilo Sarajeva, bilo Zagreba.

Po poslednjoj statistici od 1931. godine, u Bosni i Hercegovini bilo je 2.323.555 stanovnika. Od toga ima 1.028.139 pravoslavnih ili 44.25%, muslimana 718.079 ili 30.90% i katolika 547.949 ili 23.58%. Od toga imala je Bosna 2.018.220 duša, i to 929.947 pravoslavnih (46.10%), 648.038 muslimana (32.10%) i 410.809 katolika (20.3%); a Hercegovina 98.192 pravoslavnih (32%), 70.041 muslimana (22.80%) i 137.140 katolika (44.80%).

Od toga stanovništva pravoslavnih je bilo po gradovima svega 81.494, muslimana 181.254, a katolika 83.682. To će reći da je od celokupnog pravoslavnog stanovništva gradskog elementa svega 7.93%, dok je muslimanskog 25.30%, a katoličkog 15.30%. Prema tome je sasvim jasno čije interese treba imati prvenstveno u vidu kad je u pitanju opšta politička linija Bosne i Hercegovine, a za Srbe naročito. Dosadašnja briga o selu bila je veoma oskudna, i to ne samo za vreme ranijih, tuđinskih režima, nego u velikoj meri i u svojoj državi.

Kod pravoslavnih opaža se posle rata izvesna malaksalost i razbijenost. Posledice teških stradanja i gonjenja, od kojih su mnogi prepatili i pojedinci i čitavi krajevi, osećale su se dugo i vidno. Pojedine kuće pretrpele su prave katastrofe. Rešenje agrarnog pitanja olakšalo je nesumnjivo položaj seljaka, ali upravo u času kad se on počeo snalaziti u novoj situaciji došla je privredna kriza, osetna naročito u agrarnim produktima, koja mu nije dala da sasvim digne glavu. U gradovima naš varoški elemenat, nekad toliko jak i aktivan, prošao je kroz vrlo tešku krizu. Stare značajne firme ispropadale su u mnogim mestima ne mogući, često bez imalo svoje krivice, da se prilagode naglim promenama u kreditnim i valutnim operacijama. U Hercegovini je filoksera strahovito unazadila vinogradarstvo, a u Bosni je bilo velikih poremećaja u trgovini sa šljivom. Investicije, koje su činjene da se obnove te važne grane narodne privrede, pale su samo na teret pojedinca. Zaduživanje, vršeno u doba inflacije, onemogućilo je svako pravilno obračunavanje kad se dinar popravio. I propadali su redom domaćini, sve bolji od boljeg. Rđava monopolska politika bacila je u nazadak seljaka, koji se bavio sađenjem duhana, a neracionalna šumska proizvodnja, sem što je štetila glavno bogatstvo zemlje, proletarizovala je, u velikoj meri, dotle patriarhalnog seljaka. Fabrički proizvodi i jači kapitali slomili su zanatliski stalež, koji je ranije bio osetna snaga naše čaršije. To je dovelo i do popuštanja nacionalne aktivnosti. Naročito je oslabila nekad tako plodna i za naše prilike moćna privatna inicijativa. Za vreme Austrije Prosveta je brektala od snage i bila pomagana na sve načine; danas jedva, s mukom ako hvata kraj s krajem.

U duhovnom i političkom pogledu vidi se otsustvo svake veće zajedničke akcije. Razbijeni u nekoliko partija, ljudi često ne mogu da vaspostave uzajamni dodir s potrebnim poverenjem i za pitanja koja nisu neposredno politička. U celoj zemlji, među Srbima, danas nema ni jednog političkog čoveka, čiji bi autoritet mogao da prikupi ako ne sve, a ono bar veliku većinu ljudi.

I kod muslimana i kod katolika bilo je, isto kao i kod pravoslavnih, teških materijalnih kriza, i iz istih uzroka. Kod muslimana one su pale u toliko teže, što njihov ženski svet nije bio vaspitan za privredni život van porodice i kućne radinosti, pa je stoga teret života pogodio samo muške, a ženske stavio pred nove i za njih delimično kritične probleme.

U političkom pogledu Hrvati su danas svi čvrsto na jednoj liniji. Oni samo gledaju na Zagreb i na dr. V. Mačeka. Nijedan drugi pokret ni vođa nisu danas mogući među njima.

Kod muslimana M. Spaho nesumnjivo vodi glavnu reč. Ni u njegovoj organizaciji, ni izvan nje, nema nijednog čoveka koji bi imao njegov autoritet i njegov uticaj. Prilikom poslednjih izbora pokušao je Hakija Hadžić, penzionisani profesor, da na listi Udružene opozicije prikupi protiv njega muslimane Hrvate, ali nije imao skoro nikakva uspeha, čak ni u Tešnju, u srezu Adem-age Mešića, koji je godinama radio u tom pravcu. Avdo Kasanbegović bio je prošlih izbora za Radikalsku Zajednicu i nije omerio svoje snage sa onom Spahinih pristalica, ali se zna, da ni on ne bi uspeo da mu mnogo našteti. U pitanju između Srba i Hrvata muslimanska većina sa Spahom zajedno drži i sada, kao i ranije, srednju liniju.

Saradnja u Udruženoj opoziciji između Srba i Hrvata znatno je ublažila protivnosti koje su još nedavno postojale. U izvesnim pitanjima oni danas stoje nešto bliže nego ranije. Samo u Bosanskoj Krajini, gde je u poslednje vreme uzeo maha pokret da se Vrbaska Banovina održi kao posebna jedinica, već se osećaju kroz javnost nova trvenja.

Problem Bosne i Hercegovine – to je problem Jugoslavije u malom. Tu je i srpsko-hrvatsko pitanje, i izukrštanost triju vera, i pitanje jedinstva, i autonomije, i podele sfera. Rešavanje velikog problema povlači za sobom, sasvim prirodno, i rešavanje malog, sa istim interesima i osetljivostima. U sklopu Jugoslavije Bosna je njena centralna oblast, srž cele države, sa najčistijim delom srpsko-hrvatske rase (96%). To joj daje izuzetan značaj. Bez nje i istočni i zapadni deo naše celine bili bi samo fragmenti; s njom se samo dobija tkivo za jednu pravu i za dug život sposobnu državu. To se osećalo kroz mnogo faza naše nacionalne borbe. Srbija je, od svoje obnove, videla to jasno i neposredno i stoga je zbog Bosne ušla i u rat s Turcima i u sukobu s Austrijom stavila na kocku samu svoju egzistenciju. Za jedan deo Bosne vežu Hrvate drage istoriske uspomene i nesumnjive životne potrebe. Kralj Tvrtko, još u XIV veku, dao je prvi primer najpravilnijeg rešenja za celu našu narodnu budućnost: Bosna bi imala svoju pravu istorisku misiju da postane i politička spona između Srba i Hrvata, kao što je stvarno geografska, obuhvatajući i jedne i druge u svojoj državi.

Mi sad stojimo pred rešavanjem srpsko-hrvatskog spora. Iskreno i od srca svi želimo da se nađe pravilna i trajna osnova, jer bez toga nema normalnog života u državi. Ali samo jedno treba stalno imati na umu. Bila bi fatalna pogreška svake one kombinacije koja bi se usudila da pred Bosnu postavi alternativu: ili Beograd ili Zagreb. Jer u tom času ceo srpski elemenat, ponavljam ceo, onaj koji u Bosni ima i relativnu i apsolutnu većinu, dao bi samo jedan odgovor.
